नं: ६२-घ

परिभाषेन्दुशेखर टीका

त्रिपथगा

पत्राणि - ६३

नं: ६२ - घ

परिभाषेन्दुशेखरटीका त्रिपथगा

पत्राणि ७३

परिभाषे

त्रिपथगाभिधा~~ना~~षेन्दुशेखरटीका

५२

७३

व्याकरण त्रिपथगा

१६००

पुस्तक मिदं त्रिपथगायाः
वैद्यनाथ पाठकीयम्

नं. ७२८

श्रीगणेशाय नमः पुरांतकसुराधिपप्रमुखसेवितं दैवतं पुराननगिरात्मकं कमलया समालिंगितं चराचरविधा
यिनं तत्प्रणिपत्य नीयते म्याद्रहुरः सरधुराधुरप्रवर्त्तनीलधाराधरं १ श्रीवेंकटेशं पितरं सर्वतंत्रवि
शारदं साक्षित्रीमानतं नौमि गुरून् विद्याप्रदांस्तथा २ विनम्य तेत्रिपथगादिसूयादि ज्ञसंगिनी
गागरसप्रिया चेंदुशेखरांकविहारिणी ३ प्रारिप्सितग्रंथसमाप्तिप्रत्यूहादिप्रतिबंधकदुरितो
पशमाय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति नत्वेति नागेशइति ननु आत्मनामेति निषेधादयु
क्तमिदमिति चेदत्र केचित् आत्मनामेति निषेधो व्यावहारिकनाममात्रविषयः इदं तु यौगिकं ना
म अत एव भगवान् पतंजलिरपि गोनर्दीय आहेति तत्र तत्र यौगिकं नाम जग्राहेति तन्न नामांतरेणा
व्यवहारात् व्यवहारेप्येतन्नाम्न एव प्रसिद्धेश्च अभिवादनादेर्व्यावहारिकनामकीर्तनं न दोषायेति एम॰
तत्वे कूपखानकन्यायेन समाधानं के॰ विराडुः सुधीरिति इदं स्वस्य ग्रंथकरणशक्तताया विष्कारणा १

यसुखमनायासः आयासेन भाष्यादितोपि बोधसंभवात् प्राचीनेति पाणिनेर्ज्ञापकन्यायसिद्धानीति
यः पृथक्कोटिः अनेन परिभाषास्तत्र सूत्रासः केचित्तु प्राचीनेत्यादेर्बोधकोटिः ज्ञापकन्यायेसूत्र
प्रायेणेति शेषः तेन वाचनिकानां संग्रहः इत्याहुः भाष्येतिरर्थद्वयोर्विशेषणं अनेन शक्तियाशयेना
दिभ्युदासः प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकत्वेनयाः पठनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धत्वेन भाष्यवा
र्त्तिकयोर्निबन्धानीत्यर्थः परिभाषेति परितो व्याप्तां भाषां परिभाषां प्रचक्षते इतरनिका एकवाक्यतां लिं
गवत्त्वेसति फलवत्त्वं परिभाषात्वमितिकेचित् संज्ञाशास्त्राणामव्याप्तिविधये हितार्थो विधायकत्वे तत्त्वं स
ज्ञा च परिभाषा चेत्यभिप्रेत्यो का वृत्तिदेशस्यपृथग्ग्रहणं गोवलीवर्दन्यायेनेति परे व्याख्यानतरति पद
च्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना असेपोत्थसमाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् तत एकवाक्यतयैव नियम
मरतिय थोद्देशपक्षेरति शेषः ननु नक्षयत्राप्येकवाक्यतायाविशेषेको ऽनयोर्भेदः न च सन्देशे एकवा

त्रि० गो० कृत्वा एकत्वपरत्वं च विधिर्देशेष्विति भेदः फलभेदाभावे एतस्य किं विनिकरत्वान्तरमतः फलभेदमाह
२ त्रियायामयीति त्रैयादिकेन विधिना स्वसंस्कारापपरिभाषीयस्थानात् अदृष्टपिशाचेन आकर्ष
णदर्शनात् पस्पष्टस्य साधारणमिति अविशेषेण प्रवृत्तेरिति भावः प्रदेशैकवाक्यतायां इति सर्व
शास्त्राभिज्वलनं च एकवाक्यतयां संस्कारकत्वमिति भावः इदं चिंत्यं संस्कारमात्रस्यैव ज्वलनशुद्धा
यित्वेवाधकाभावेनैकवाक्यतयेति निवेशे मानाभावात् स्वदेशे गृहीतवाक्यार्थबोधस्य तत्र विधौस्य
तिमात्रेण तत्तत्संस्काराभिप्रायेणैव एकदेशस्थस्यास्तु क्वेहपपत्तेष्वेकवाक्यतया संस्कारकत्वे
हि अधिकारस्यापि तथात्वेन ततो विशेषाधिकस्य यात तथोक्तसंगतिः प्रदीपदृष्टांतस्तु उपमे
तत्त्वे बुद्धिजननद्वारे संनिनगं थे नएकवाक्यतामंतत्तये वयोजितः स्वबुद्धिजननद्वारेति तदुपयादनेन च एक एम०
वाक्यतायां नानुकूलं कार्यकालव्यसेतवाप्येवमेव वक्तव्यत्वात् न हि तत्रापि कार्यकालव्यसेय परिभाषा २

भाषाणांस्वदेशेवाक्यार्थाभावः बाधकाभावात् संज्ञाशास्त्रस्यातिदिश्यमानविशेषोपायोगाच्च
नहि खलु द्विरेकवाक्यतया बोधः किंतु स्मृतिमात्रं संस्कार्यविधीनामनेकत्वेनपृगयच्छौत्र
बुध्यंनारोहेणताबुतामुपस्थानासंभवाच्च प्रधानेनगुणाकर्षणेऽपिगुणेनप्रधानाकर्षणायुक्तत्वा
च्चनहिप्रयाजादिवाक्यैःपौर्णमासादिवाक्यमाकर्षतेनकिंतिचेतिसन्नस्यैकयटस्कएकदेशिपुसा
शपवर्णनायप्रवृत्तःइतएवाहुच्चाभाष्येऽथवेतिपक्षान्तरमुपन्यस्तमितिदिक् तस्मात्कार्यकालपक्षे
रवपथोद्देशपक्षेऽपिस्वदेशेविध्येकवाक्यतांविनैववाक्यार्थबोधः तस्य चविधिदेशेस्मृतिमात्रंनैक
वाक्यताकार्यकालपक्षेतुविधिप्रदेशेएकवाक्यतासंज्ञाशास्त्रस्यातिदिश्यमानविशेषोतया
कार्यकालपक्षेपरिभाषाणांस्वदेशेवाक्यार्थबोधकत्वस्यत्वदभिमतत्वसिद्धेःननु असिद्धत्वस्या
भपत्त्याविशेषेकार्यकालपक्षएवत्रिपाद्यांप्रवृत्तिरितिनियमेनबीजंनचतत्रस्वदेशेवाक्यार्थबो

त्रि·गो· धोधीजंपशार्थोपस्थितौनहो धेवाधकाभावात् तदेतदभिप्रेत्योक्तं पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेभाष्ये
३ युधपीदंनत्रासिद्धमितिइतिचेन्न कार्यकालपक्षेसंस्कार्याकांक्षयैवपरिभाषाप्रवृत्तिःप
3 योदेशपक्षेतुसंस्कारकांकांक्षयैवेतिनियमांगीकारात् एतच्चोत्तरत्रविशेषेणनिरूपयिष्या
मः एतावतानियोयोर्देशेपिविधिदेशेपरिभाषाणांकार्यकालेचपरिभाषादेशेचविधेरुपस्था
नाविशेषात् अन्यथाश्रुतेपिकोपस्थितोक्तादविशेषात् आद्येकार्यदेशेविधिशास्त्रसहितोयेप
रिभाषायाःस्वदेशेप्रत्यग्रवार्थबोधःशास्यतीतिस्वदेशेएकवाक्यार्थबोधकत्वंएकदेशस्थ
त्वेनंत्रमितिभावः ननु क्तपक्षद्वयस्यसंज्ञापरिभाषामात्रविषयत्वे क्ङितिचेतिनिषेधसूत्रेकार्यका
लपक्षोक्त्ययोगःस्यान्न आह निषेधवाक्यानामिति तत्रेतिनिषेधसूत्रेऽसमर्थः पर्युदासन्यायेनेति राम॰
क्ङितिचेत्यस्यतत्रासिद्धेऽसमर्थइतिभावः ननुप्रसज्यमंत्ताप्यसमभिव्याहृतासमस्तनञोनपर्युदासा ३

र्थकत्वं इतरथा भूतले घटो न इत्यतो भूतलभिन्नो घट इति बोधाभावापत्तिरित्यत आह प्रसज्येति सह यु
गपत् विधिनिषेधयोरेकवाक्यत्वासंभवादिति भावः नुप्रथगिति संज्ञाशास्त्रार्थबोधं विना विधि
वाक्यार्थबोधमात्रस्याप्यसंभवेन निराकांक्षितत्वात् स्वदेशे वाक्यार्थ इत्यर्थः तथा च तद्देशे वाक्या
र्थबोधजनकत्वस्य तद्देशेष्युत्वेनेतत्त्वेन तदभावेन तदभाव इति भावः स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावस्य स्व
देशस्थत्वाभावे प्रयोजकत्वमुपपादयति असिद्धत्वस्येति न तु शास्त्रासिद्धत्वपक्षे स्वदेवाक्यार्थ
बोधाभावेपि संज्ञाशास्त्रस्य इहस्थाकृतो मुक्तं सिद्धं अत आह कार्यार्थं तयेति कार्यज्ञानं चेति प्रगृह्य
संज्ञारूपकार्यज्ञानं चेत्यर्थः परिभाषापक्षे स्वदेशेऽपि पृथग्वाक्यार्थबोधेन स्वदेशे सकार्यज्ञानं
न देशस्थत्वस्येति पाठः स्वदेशस्थत्वस्येत्यर्थः असिद्धत्वादभावान्न तद्देशस्थस्येति पाठो न युक्तः
असिद्धत्वोपपादकस्यैवेपर्यान् ननु पदासंज्ञाविषयेऽपथ्यो देशउक्तस्यैवांगीकारे त्रिपाद्यामसत्त्वेह

त्रि॰ ग॥॰ न्तिः स्यादत आह प्राद्रीति ॥ आकडारादिति अस्मैतु संज्ञाशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे स्वदेशे वाक्यार्थबोधक
४ त्वेन युक्तं परं पदार्थोपस्थितिमात्रसामर्थ्यंसत्त्वात् अन्याकांक्षायानंतत्रतिवंधकत्वमप्रामाणिकं संज्ञा
5 परिभाषायाः कार्यकालपक्षे स्वदेशस्थता विधिदेशेस्थता च अत एव वृद्धिरिति चेति सूत्रे भाष्ये कार्यकाल
पक्षेन सांगाधिकारस्थतोक्तात्तत्र विधिप्रदेशस्थत्वेन पौर्वापर्यं मुख्यं विरोधप्रतिसंधानादेस्तत्रैव
संभवात् तदभावे पाठकृतमपि तेनायादिभ्यः परैव प्रगृ॰ ह्यसंज्ञेत्यादिभाष्यस्य तस्मिन्निति सूत्र
स्थ वक्ष्यमाणभाष्यस्य च नासंगतिः भादिसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवेत्यपि न युक्तं भसेत्सपरिस्थि
तमिदं भवति पचिभमिति भाष्यासंगतेः एमाविसाराविति वक्ष्यमाणत्वग्रंथासंगतेश्च किंच प
थोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्राणां परिभाषाणामिव स्वदेशे विधिभिरेकवाक्यतापत्त्या त्रिपादीस्थेन तत्र्द ए॰
भावात् तत्र संज्ञा न स्यात् जातिशक्तिग्रहयेत्याद्यपि न तु स्य प्रक्रियागौ॰ हीन परिभाषा येन त्रिपादी कार्ये ४

संस्कारापत्तेः षष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषायाऽपिशक्तिस्याहकत्वेनसंज्ञाशास्त्रसमशीलतया
त्वदृष्टीत्यानस्याः त्रियाधांप्रवृत्तस्तपपत्तौतदभावायाह नपरेण पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थभाष्येण
सहविरोधापत्तेश्चेत्याहुः ननुकार्यकालोपस्थित्यर्थककार्यकालपदेन परिभाषायां विधिदे
शस्थत्वंप्रतीयतेइत्याशंक्याह कालमतेइतिकत्वविशेषेयरितिचौरादिकस्येदंननुतयापि कार्यदेशस्थ
मेवार्थः संपन्नइत्याशंक्याह कार्यंयोतिलिंगविहितेतितदधीनप्रवृत्तिकेत्यर्थः अन्तरावेतिकालम
तेत्यस्यस्वप्रवृत्तिलिंगविहितपरिभाषाणामाक्षेपदृष्टमर्थपर्यवसानादेवएतस्यपत्रकार्यंतत्रोभयस्थितं
दृष्टमित्युक्तमित्यनेनान्वयः तावतास्यासिद्धिरित्यभिप्रायिकेतिसंस्कार्यदृस्यासंस्कारकस्यसि
द्धत्वेपिसंस्कार्यस्यासंस्कारकस्यासिद्धत्वेनसंस्कारकासंभवइतिआशयः पत्रकार्यमिति संस्कार्य
दृष्ट्यासंस्कारकस्यदर्शनमात्रेणापिशास्त्रत्वापेनसंस्कारसंभवइत्याशयः नुपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेकै

त्रि०ग० यदेनोक्तं यथापीदस्मिति पथोदेशपक्षे नन्विहसिद्धमिति कार्यकालं संज्ञापरिभाषयमिमस्मिन्
५ दृश्टेनसंज्ञापरिभाषांशांत्यघतंनपाणिष्योन्नस्वातंत्र्येणेकार्यावगमहेतुत्वं केवलमाचार्येणान्ताप
5 वायानेकप्रधानांगभावप्रतिपत्तयेथयुपदेशः कृतः ततस्थतस्मिन्निति निर्दिश्टस्मनेनकेवले
ननकिंचिक्रिययेनातेनापि रुत्वोरुत्वीमनेनकिंतर्हि संहत्यकार्यंक्रियते ततोरुत्वनंतरे पूर्वस्य
सकारस्य रुत्वः यरस्येतिवाक्यार्थः इत्येकवाक्यतायां यौर्वापर्यभावादसिद्धत्वाभाव इतितन्नतथा
सतितयोर्वापर्यभावादिदं तत्रनासिद्धमिति वक्तव्ये नन्विहसिद्धमित्युक्ते रसंगतेः किंचस्वदेशे
युरिभाषाविध्योर्वाक्यार्थबोधे पश्चात्परिभाषादृष्ट्यात्रिपाद्या असिद्धत्वेनेकवाक्यतयैवदुर्लभा
तथाचतयोरेकवाक्यतायां पौर्वापर्याभावादसिद्धत्वाभावः तस्मिंश्च सतितयोरेकवाक्यतारस्म एम०
न्योन्याश्रयः तस्माद्यथोक्तमेवसाधु नवेतियथापितत्तद्देशस्थत्वंशास्त्रयतीत्युक्तंयान्नैनतच्छेकोऽस्य ५

त्तिः तथाप्यधिकं वक्तुमियं शंकेति न दोषः विधिवाक्येनैकवाक्यत्वाद्धि स्वदेशं विहाय सिद्धसिद्धदेशा

न्तरगमनाद्धि प्रदेशेऽस्मदादिबुद्धिजननाद्धि स्वदेशत्यागः नापि इत्यागः नापि इत्याह नहीति प्र

देशेषु विधिवाक्यविषयेस्वबुद्धिजननेन एकवाक्यतया स्वार्थबोधेन अविशेषात् विधिवाक्यैकवाक्य

तायाः प्रसहृदयेष्वविशेषात् इति फलितोर्थः न द्वितीयस्माद्धन द्वीति न तृतीयस्माद्ध नापीति अ

स्मदादिबुद्धिजननेन प्रदेशे एवं वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः न देशे एव वाक्यार्थबोधः स्वदेशत्यागे हेतुः न

नु तद्देशैकवाक्यता अप्रयोजकत्वादिति भावः अत एवेति प्रदेशे एकवाक्यतायाः स्वदेशत्यागे प्रयोज

कत्वादित्यर्थः अन्यथेति तत्र स्वबुद्धिजननमात्रेण तद्देशस्थत्वे इत्यर्थः वक्ष्यमाणस्य उक्तरीत्या संज्ञापरि

भाषयोः कार्यकालपक्षे प्रदेशस्थत्वमपि तयोस्तत्सहैकवाक्यतं कार्यपारतंत्र्यात् तत्तद्देशस्थत्वस

सर्वशास्त्राभिज्ञत्वालंकत्वेनुपपद्योद्देशपक्षाभिप्रायेण पाणिनिपाठाभिप्रायेणवा यथोद्देशे च तयो

त्रि०ग० स्वदेशाकार्यैकवाक्यत्वे पि प्रधानानुगुण्येनैव गुणादेशकल्पनान गुणानुरोधेन प्रधानस्या
६ न्यस्य तद्देशास्थत्वकल्पना किंच गुणेन न प्रधानाकर्षणमित्युक्तं तथा च नेयां परत्वं माह न्वं तेनाप्यु
6 क्तेकार्यकालश्लोकेन चस्वारसिकइति दिक् अनुबंधा अनेकांताः अनुबंधा विधेयानयवाः विधे
येषक्दाप्यानुपलंभात् इत्यनुमानेन व्यतिरेकमाशिमाह योहीति यथाह स्वावयव शाखाया अवछे
दनात् पूर्वं तन्त्रोपलब्धिः विधेये इ॥ति अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेरिति भावः यद्वा बोधकान
वयवत्वमेव साध्यं न च हेत्वसंगतिः बोधकावयवत्वे बोध्यत्वविधेयत्वयोरपि सानुबंधके स्वरूपमिति शा
स्त्रेण प्राप्तिः केचित्तु उक्तानुमानेन बोधकानवयवत्वमेव साध्यं बोध्यबोधकयोरभेदाभिप्रायेण चा
यं हेतुरिति वदंति अवयवत्वारोपेणेति सामीप्ये बहुव्रीह्यनभिधानादिति भावः शिदादिपं दर त्संज्ञकः एम०
शकारादिर्यस्य समीपेन हो ध्यपरं सामान्यानतर इति द घ्रच श्लकारेणा संतत्वप्रयुक्ते तसंज्ञा भाजोप्र ६

वैपकारकत्वं आदित्वप्रयुक्तेत्संज्ञाभाजां परोपकारकत्वमिति भव स्यात् अत्र चेत्संज्ञा ऽनन्तत्वप्रयुक्ता
तत्र चादित्वप्रयुक्तेति तु आख्यानतो निर्णये एकान्तत्वेपि पूर्वस्य परस्य वा ऽवयवत्वमित्यत्र न वापि
आख्यानमेव शरणं इति नात्सर्थ्यपरसमीय इति कर्मधारयः एकान्ता इति बोधकस्येति शेषः तथा चा
नुबंधा बोधकावयवाः बोधके येन संबंधेनोपलभ्यंते तेन संबंधेनान्यत्रानुपलभ्यमानत्वात् णितीत्या
दीनां महाबोध्यइत्यर्थः उक्तानुमाने नविधेयानवयवत्वसाधनसिद्धसाधनं कृत्सामानरे तु इत्संज्ञा
नोपाधायामपेहारेण सानुबंधकस्याविधेयत्वोपपत्तेरप्रयोजको हेतुः अत्रापर्यन्ते शब्दाद्वैतस
णानामयणमेव लाघवमनुकुलतर्कस्तद्विरमुक्तेरेवं तन्द्रीमादिनावोध्यवोधकयोरभेदात् भिन्नापेणो
को हेतुरिति मतेनुविधेयतावच्छेदकपर्यन्तत्वानुपलम्भेपि तदुच्चारणपरः शापर्यन्तत्वोपलम्भाद् अपथत्वोपपत्तेः
तुक्तो हेतुरप्रयोजकः एतेन सत्वनिपहोकस्याप्यसिद्धेरिमवयवत्वस्याप्यमित्यसंगतमित्यपास्तम्

त्रि० गा० एकजातीयसंबन्धेन संयोगेनकादेरितिदशातीतिसत्त्रे विभाषाग्रहणेनणशायोरित्संज्ञाज्ञापने
८ ननयोस्त्याग इति केचित्तदं जिचिन्त्यम् अंम शब्दवृद्धादिशब्दे पिलहायोयेवोपपतेः किंचहलन्त
7 मित्ते नत्छ स्त्रविषये अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेरप्रामाणिकत्वेन विधेयेकदाप्यदर्शनादित्सनै
कान्तसाधकहेतोस्तत्त्वाभावेनशादेरेकान्तत्वमेवकेचित्तनानुबन्धकृतमनित्यादिपरिभाषात्रया
करणप्रयुक्तलाघवात् ऐधेनानेकान्तादेस्तेषयुक्तक्षितिवदन्ति ५ नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वम् एकान्त
त्वमितिविधौ निर्दिष्टो योऽनेकाल् शित्सर्वस्येतिसत्त्रार्थः तेनानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितता
वपिन दोषः लोपोयोवीति प्रकृते पुनः लोपग्रहणसामर्थ्याच्छसोरितिलोपस्य सर्वादेशत्वमिति दे
र्नत्तदर्थमपि शिद्ग्रहणमसञ्जातविरोधमायेनोत्तरत्रैवालोन्त्यपरिभाषबाधसम्भवात् त एम०
वत्स्तवत्स्कविधोपमानोयोऽनेकाल्त्वइमर्थेपि अनुबन्धानामनेकान्तत्वेपि शिद्ग्रहणमर्थमेव ८

शकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भक्तपूर्वानेकाल्त्वमाश्रायन्न नेकाल्त्व पदे गौणमुख्यसाधारणा
वपवन्त्ववतोऽन्यपदार्थमाश्राय सर्वादेशत्वसिद्धेः ज्ञापकमितिन तु ज्ञापितेपि पुनरुक्त्यर्थम् श
कारोच्चारणादेवानन्यवृत्तिनमप्यनेकल्त्वमाश्रायसर्वादेशत्वसिद्धेः नचोच्चारणसामर्थ्यादि
तत्संज्ञालोपाव पिवाध्येपेताभितिज्ञापितेनव्यर्थमितिवाच्यम् ज्ञापनात्तु सर्वमपिनयोरवाधा
यशिद्ग्रहणं स्यादितिन तस्यवैयर्थ्यम् यदि पूर्वानेकाल्त्वमाशामसर्वादेशत्वसम्पादने नक्ल
तार्थस्य सकारस्य नेत्संज्ञालोपवाधकत्वं नहि ज्ञापितेपित्तथोत्तवेहि पुरस्तादपवादोनुविजा
तीयानेकवर्णोच्चारणसामर्थ्येन भक्तपूर्वानेकाल्त्वमित्यर्थस्य शिद्ग्रहणेन ज्ञापनात्तेनहि
वृओदित्साहोतकारोच्चारणसामर्थ्येन भक्तपूर्वानेकाल्त्वमाश्रायनसर्वादेशत्वेनतत्रतत्प्रकरणे
त्वेषामर्थेतितत्वम् डादिविषयेत्विति केचित्तन्नानुबन्धपदं नयोगपरं अन्तरावकाशोवि

त्रिं०गा व्यपेनानुबन्धकृतमसारूप्यमिति भावः अनेकाल्सूत्रे शिदित्यत्र तयोरप्यपरं अंतरावङ्गा आ इति प्रश्लेषेणास
८ र्वादेशमुक्त्वा माकरे इति वदन्ति अनेजन्तत्वादिति न वाच्यं इति सूत्रे धातोरित्यस्य निवृत्तावपान्तस्या
९६ नेजन्तत्वमादायात्वं सुलभम् नचैधातोराबन्तवारणाय शित्त्वम् तयोरप्यसैवेजन्तस्यात्वमिति प्रकार
स्वीकारे शायांनात्वं अनेजेन्तादित्यस्य शित्त्वम् तयोरपि जन्तत्वाभावादित्यर्थ इति वाच्यम् पलोपो
त्तरं तदन्तत्वसंभवात् किं चात्र न तदन्तविधिः विशेषणाभावात् न चोपदेशे इत्यस्य विभक्तिपरिणामेन वि
शेष्यतया तदन्तविधौ समुदायोपदेशे एव अरूषी यांतानामर्थे प्रकार सत्त्वे नोपदिश्यमानेजन्ताभि
ति वाच्यम् तथा सति पलोपोत्तरमिति पूर्वापरग्रंथासंगतिरिति चेन्न पलोपोत्तरं तदेवमिति प्रत्यभि
ज्ञया एकाच इत्यादौ क्विबोपदिश्यमानस्यैजन्तत्वस्य च सत्त्वे नादोषः इत्याशयात् ६ ज्ञापक इति एम०
माङ्ग्याति हारेऽनभिधानमतात ज्ञाख्य प्रमाण्यपादिति भावः विस्तर इति पदापिंजजिचपदे इत्यत्र ८

पदग्रहणात् घुसंज्ञासूत्रे नदीतीरे ह्रस्वायाद् नु परभाष्यप्रामाण्यात् स्यानिवृत्तत्वे ऽतिखट्वायेत्यत्र
दीर्घैकत्वेपि आपश्चावारोभ्न पूर्वं इति भाष्याच्चानुबन्धसहितशब्दोपादाने तत्संसकत्वं एव पर्यवसे
र्थः स्त्रीलिंगप्रकरणेप्येवं शब्दरलेऽस्यस्येत्यत्रेत्संज्ञकाघुवपवृक्तस्येत्यर्थ इति न पक्किदोषलप्पा
पितदनाश्रित्येदमित्यदोषः अभिधानियामकेतितत्त्वच्छक्तिसंकोचकत्वम् नतत्चुत्वोत्सर्यज्ञा
नस्य शाब्दबोधकारणत्वेन ह्रादकत्वं तदभावे प्रकरणसहकृतात्पदज्ञानादर्थविशेषस्यैवोपस्थिता
र्थविशेषणशाब्दबोधप्रयोजकपदजन्योपस्थितिविषयताऽनियामकत्वं बोध्यम् इत्यन्नेति अर्थव
त्त्वे तेनार्थः तेन कर्तास्य सत्त्वेपि न दोषः अकृत्रिमस्यैवेति सूत्रभेदेन कृत्रिमस्यैवाकृत्रिमस्यैवे
त्याद्यपर्यपि उभयगतिरागतेति भावः शब्दार्थैतिहं न्दः नबोधोपयोगीति यथपि सकलादिशब्दा
नां सामान्यरूपेण शक्तिग्रहेव शाब्दबोधः विशिष्य सकलज्ञानस्यासम्भवात् तथापि हर्ष्यादिपदवृ

त्रि॰ ग॰ विशेषरूपेणैकार्थबोधकस्य हरि आदिशब्दस्य विशेषणानेकेषु शक्तिग्रहस्तदवतेषां तथा शाब्दबोधे धोप
९ योगिशक्तिग्रहस्य शाब्दबोधयोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावांगीकारादिति न कश्चिद्दो
9 षः ८ श्रीमितेतित्वजेतः पाठः क्तांनेतु निष्ठा शीङः इति निषेधादेवागुपासिद्धेः अत्र यत्कार्यस्य तीयः
कार्यातत्त्वतिनिमित्तत्वेनेत्यर्थो बोधः यथा घपिशपिता अरिरिपतीत्यादौ कार्योत्पत्तिः तत्त्वमिकाराद
र्निमित्तत्तु समुदायस्य न तथापि घटकतया निमित्तत्वस्य निषेधान्न दोषः समवायीति तत्त्वं चात्र कल्पि
तं बोध्यम् इदं चिन्त्यं कालयोगे प्रतिकालस्या हि न नये जगत्प्रति ब्रह्मणस्तदुभयदर्शनात् के चित्तुअ
दृष्ट कार्यस्थ स्थेसमवायिकारणस्य निमित्तकारणत्वं न तत्त्वसाविन्त्यादाविकारे शस्याचः प
रस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमाहुः ध्वनिनेति अविन्त्यस्य जेघ्रीयतइत्युदाहरणम् असाम्प्रतिकलमिति राम॰
नान्तरेयाध्वनिनादायेरिति परिभाषासिद्धेः पूर्वमपि दाहृपस्य निरर्थकत्वमित्याशयः बोध्यः नेरितिप ९

टकन्नयेति शेषः न्यादिति अवयवावयवइतिन्नापत्तेः समुदायावयवयवत्वेन गृहीतावयवविषय
कएवप्रकृतेनुरेफस्यकार एवयत्वप्रतिपत्तिकालेनाकारस्य दाशब्दावयवत्वप्रतिपत्तिरिति भावः
त्सुप्तलो ष्टित्वमत्र ज्ञापकं यद्दाशेरन्ते एधिषीष्टेमादेशमुद्दिश्य विधावुद्देश्यतयापरस्मादाशयावा आत्मनेप
दन्तिङोः श्रवणमदाशयत्नीमादीनुनेवतहैयर्थ्यमिति ननु सानुस्वासिकौकारार्थं नन किञ्चाम शब्द
स्यकण्ठोष्ठानपासावर्ण्याभावः किंच निर्दिश्यमानपरिभाषयानात्रदीर्घसम्भव इति चेन्न आनन्त
इत्येवसिद्धौ अकइत्यस्य पंचम्यन्ततोच्चारितत्वयदागमत्वापेनैवसावर्ण्यमुपपाद्यवैयर्थ्याद्गा
वनसम्भवात् जहारेति पदागमत्वापत्त्यन्तपरत्वेन न व्याहन्तिरिति कृदन्तप्रकरणे शेषरो अ
संगतेति ननु वस्समाणो भविष्यमीत्साद्यर्थमकारान्तोपदिश्यमादिमर्थ आवश्यकः किंच इह
तरस्याद्यर्थं तत्र द्विविधिरेव श्यकः अन्यथाऽदुपदेशात्परत्वेनानुदात्तत्वापत्तेः तथा च नात्र वर्णग्र

त्रिं°गा
१०
10

हणमन्तास्मनुदात्तेदिति शेखरेप्येवमेवोक्तम ॥ अनेकाचरमस्य प्रत्ययावयवेऽचीत्यर्थः प्रह्लाय स्योय
देशेहृष्टं तत्त्वमेवयद्दोगन्त्मायल ध्यमिति ॥ अनेकाचइत्यतोऽस्यैवैष म्यमनचजहि शत्रुमित्याघ
र्थेप्रत्ययाप्रत्ययपयोर्मध्ये प्रत्ययस्यग्रहणमितिपरिभाषानुसर्तव्यानयाचननहनदस्माद्दीनदोषः
भविष्यामीत्या शैत्नुसमुदायोपदेशेऽवयवस्याप्युपदेशान्न दोषइतिवाच्यमनन्तरंत्नविध्यभावेउक्त
परिभाषापाप्रत्ययस्यैवाकारस्यग्रहणापत्त्याव स्यमाण्यरस्माद्दोषनारवस्य्यादित्तहचेराह
किंचेतिवोध्यनेरत्नियघपीदंपरिभाषान्तरन्नु ष्यायीरमपित्तद्ग्रहणेनगृ नगृ ह्यतेरत्तन्त्रघटक
नयेमस्माद्याहारणेनतन्म्रत्मकमेवेतिभावः प्रह्लामुग्विधानेनपूर्वस्मारवस्यापिवर्णग्रहणेग्रह
तिरेवज्ञाप्यवर्णग्रहणेपूर्वाग्रहतिकल्पनामात्रेपामुग्वेयरिहाणन्तइदंचिमं आगमानामा एम°
गमिधर्मवैशिष्टेमानाभावात्फलाभावाच्चप्रसज्जणमाणामित्याद्दौपदान्तस्येतिपात्वनिषेधाप १०

तानदनिमित्ताश्रयणे महाक्लेशः पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्य इति ङमुडित्यत्र स्वभा
ष्यस्यायमर्थः पदागमत्वा येनाट्कुप्वाङिति सूत्रेन स्येमने नङमुट्सहितस्यैव ग्रहणे कुर्वन्त्या
स्ते इत्यत्र द्वयोर्नयोर्णत्वं प्राप्तं द्वापन्तस्येत्यनेन वार्यते द्वयोर्नयोः पदान्तत्वेङमोपि पदान्तत्वे
तावन्मात्रस्यापि नणत्वं पदान्तस्येत्यत्र पदान्तत्वपर्याप्त्यधिकरणस्येत्यर्थे न तु नमाने फलाभा
वाच्च नस्येत्यस्य पदान्तविशेषणतया नकारपर्याप्तपदान्तत्वाश्रयस्य णत्वनिषेधान्नरामा
यामित्यादौ निषेधः तत्र च वर्णग्रहणे एव एवं पदागमत्वायो भाष्याभिप्रेत इति दिक् अस्यांज्ञा
पकमाह अनतावेति अप्रमर्थ इति द्वि इति सत्र बहुव्रीहिणा आ ई धातुकस्येत्यस्यानवच्छन्तनाश्र
यणापरमाद्युन्नाविति सूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरिति भावः नत्वाग इति आहत्वा एरुरित्यादौ हि
विधेपि स्थान्यादेशभावो विवक्षित इति भावः ११ षष्ठ्यन्तमिति अन्तशब्दः समीपवर्ती प्रकृतव

त्रि०ग० चनः सूत्रे षष्ठीशब्दस्तत्प्रकृतौ लाक्षणिकः निर्दिश्यमान इति चाध्याहार इति भावः प्रत्युच्चारण
११ शब्दभेदात् तत्तस्य स्थाननिर्दिश्यमानत्वमत आह सजातीयमिति अवयवरूपमिति ननु नरो
रित्याद्यौतु राद्दीनामित्यादेर्न स्थानषष्ठीत्वमिति कथं तत्रैतन्मते इति रितिचेदत्र नव्याः तद्दोरिति
स्थानषष्ठीबलेनोपस्थापितैषाव्रत्पलाभावात्तद्धि शेषणे विश्राम्यति येनुसर्वादिसूत्रस्थ
भाष्यतो याग्येनत्तदन्वितेस्वार्थे पदानां शक्तिलाभेन स्वरूपमिति शास्त्रातिरिक्तशक्तिग्राहक
शास्त्राननुसंधानकालीनोपस्थितिविषयत्वस्यैव निर्दिश्यमानत्वेन चतद्दोरित्यतः तदंतवि
धितश्चपूर्वेत्तदाघवयतदोरेवोपस्थित्यानयोरेव निर्दिश्यमानत्वान्नातिप्रसङ्गस्तद्दोरोष इति प्राहुः
नप्रतीयमानमित्येव पाठेऽस्मर्थ इति पाठेऽनुपयुक्तत इदं तस्य पूर्वेणान्वयः अयमर्थइत्यस्य च शाब्द एम०
वोधार्थ इत्यर्थः इत्यस्य चाधिको र्थ इत्यर्थः धात्वादीनामिति येन रूपेण प्रयोगघटकतानेन रूपेण ११

यद्दोपस्याप्यत्वं निर्दिश्यमानत्वम् धात्वुपदाच्चभ्यादीनामन्नेनैव रूपेणोपस्थितिरिति भावः वि
शेषधारित्यिपघुपिविसर्गस्य नोच्चार्यमाणत्वं तथापि पूर्वोक्तरीत्या निर्दिश्यमानत्वं वक्तव्यमिति भा
वः केचित्तु स्वबोध्मापरित्वे सति स्वबोध्मत्वं नत्वमित्याहुः तन्न न चास्य द्यावित्यादौ पूर्वग्रंथविरोधा
त् भिन्नक्रमत्वमसाकन्त्वस्य शब्दाद्यदितित्वेनयत्यानन्दभावप्रतियादनेनङूदलभ्य इतिसूत्रस्य भा
ष्येण विरोधाच्च इदं चित्त्यम् वर्णग्रहणे इत्यस्यालग्रहणे इत्यर्थात् नाप्नोति विधिप्रदेशे हयो रंगां
गिभावे पि स्थानित्वेन हयोर्न सः तेन परस्परनैरपेक्ष्येण हयोः प्रवृत्तिसिद्धिः तत्रान्योन्यस्येत्यनेना
स्याः स्थ चित्त्यामानाधिकरण्यं युष्मदोरनिर्दिष्टत्वादौ पदं त्वां गस्यान्त्यस्य णेरित्यर्थात् स्थ वि हूपधिक
रणम् यथाम्नदादीनामस्मादौ तेन तानीनुमत्लदाघत्वं संज्ञारित्वादिति रात्हाधकयोरपि तयो
रेन हाध्यपदागमन्यायोपजीवेन नोदस्यादित्यादौ तयोः प्रकृत्यैन हाध्यमिति कैयटाशय इति पो

त्रि॰ गा॰ अकर्मकविषय इति साकङ्क्षा न प्रहारकारेस्याविधाविमर्थः अत्र मा नमनाप्यक इत्यत्राकर इति प्रतिषेधः
१२ फलमनुपयुक्ताभ्यामित्याद्यावात्वसिद्धिः तद्प्रहारकेन प्रतिष्ठ नरणायुर्म्नाप्यः यथाङ्कुरः लम्भ्यद इति सूत्रे
मिंध कीत्याद्यावक विहितत्वाभावान्नधिन्व मित्या शङ्क्य किं तंकादेशस्याहत्यापुनर्विधानसामर्थ्यात्सा
कङ्कस्यापि प्रवर्तनेऽरं विचार्यते एषार्थं च हूहण परिभाषा वाधिकानेवेति नान्त्यः लावस्थायाम
ड्विति पक्षेऽपि वृद्धिस्यादोऽपि वारेशानापत्तिः स सिचूसूत्रे आगमसन्निधानेन दृह्विते हित स्यापीभा
वो न्के: नाधः राजेः पट पक्षाभ्याजिग्र ह वैयर्थ्यात्तवानरस ट्वेन्ट न पोऽपि तिङ्घापने स्याएवं धातुत्व
प्रत्ययत्वाघपि आगमसन्निधानेन दृह्विते ऽगीक्रियते न वानाघः स सिचूसूत्रस्य भाष्यविरोधात्
किं च न्यग्ग्रहोलिटीत्यत्रैकाचुरत्यस्य सम्बन्धे अग्रहीष्टमित्यत्र शेखरोक्त दीर्घापादना संगतिः अट्टा राम॰
हितस्यैकाचत्वात् धातो हह्रिमटः स्थारेतइति वार्तिकविरोधात्त्लावस्थायामड्विति सिद्धान्तेऽरवाडीद् १२

मासावन्तोद्दत्वादेरितिन्न घ्ननापत्तेश्चेत न तत्त्वं नुमाद्यागे चरितार्थं किञ्चाज्ज्ञसेरमुकद्दन्तिसत्त्रेपूर्वोस
इत्यत्रामुकि जसः शीभावमाशंक्य निर्दिश्यमानपरिभाषयापरिहृतमयस्तु हिं निर्दिश्यमानेऽतिपुनराशंकि
तं तच्चोक्तपक्षेऽसंगतम् निर्दिश्यमानजसोऽर्थवत्त्वप्रत्ययत्वयोरभावात् एवं यद्यागमत्वायस्य व
र्णग्रहणेऽप्रवृत्तौ मल्लोक्तानि दूषणानि अथ प्रवृत्तौ लपरत्वस्य भाष्यविरोधः तत्र हि यरेणग्रह
णे चिकीर्षितोस्मादेरयरेपि रत्वाप्रवृत्तिमाशंक्योपधायाश्चोस्मेवं भविष्यतीत्युक्तम् तदीमात् उक्त
न्यायेनरयरत्वेपि ऋदन्तत्वान्निर्दिश्यमानऋकारस्येत्त्वे रूपसिद्धेः शंकाया असंगतिः अलत्ववर्ण
त्वयोरपि आगमसहितयोरेव सत्त्वेन समाधानासंगतिश्च अनित्यत्वादुक्तन्यायाप्रवृत्तौ दृष्टस्थले
प्रवृत्तेरेव स्पष्टतया तत्र एवमात्दृणामित्यादौ उपधायाश्चेति इत्त्ववारणोतदर्थं धातुग्रहणावश्यक
त्वोक्त्यसङ्गतिः एवं निर्दिश्यमानपरिभाषया वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तमुक्तं मल्लोक्तं दूषणं प्रवृत्तौ देवदत्तार्थे

त्रि॰ गा॰ स्यादाविवपचमानइत्यादावपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयाम्कोदीर्घाभावेविशिष्टस्यसवर्णदीर्घेनद्वौ
१२ यष्ट्र्यमितिपूर्वग्रन्थासंगतिरितिअत्रब्रूमः निर्दिश्यमानपरिभाषायायदागमपरिभाषायावाध
13 कत्वंनामागमग्रहणेः पूर्वेआगमिनोयथाऽर्थवत्वप्रमयत्वततमुदवोध्यत्वादिनदागमेजातेपि
तथैवेतिवार्तिकेधातुपदंसामर्थ्यानत्वेनदण्ड्यपरम् हलादेरितिचातोविशेषणम् यदागमस्माय
स्मिवर्णग्रहणेनघवर्नतेस्यसिचस्तत्रेउपदेशायहाधात्ववयुवेचीनर्थेः अस्यपोहसन्निस्यादौअन
इत्यनुहत्यानदोषः ऽसिजंतस्यांगस्याडिमरवादीदित्यादौनदोषः लाघस्यायामडितिपसेहलादेरि
तिकर्मधारयः आदिपदं पूर्वावयवारिनपरंसम्भाव्यर्थग्रहणात्परांतन्त्वेसवर्णमात्रग्रहणमितिस्याभावेनदो
षः गुण्यादिसंज्ञोत्तरेफरहितनएववर्णग्रहणेउक्तन्यायाग्रहणमासरेफस्यगुणत्वाभावेपिरेफस्यवच एम॰
नवोधितावपचत्यागेमानाभावेनावपवहारकानर्थमादयएणवोवेतिनियमोपपत्तेः एतेनरदाम्भा १३

मितिसूत्रस्य भाष्यमपि व्याख्यातम् उपसर्गे समानादेशा इति न्याये निर्दिश्यमानपरिभाषापिना
ल्ग्रहणे अत एवानुनासिकस्यान्यादेशाभावेऽइवर्णान्तस्यानुक विधीयमानो नेकारमात्रस्येति
दिक्पदन्त्रिति अर्थत आन्तर्यवत एवादेशत्वे निर्णीते यदादिभिरादेशैरवानुरूपस्यान्यादेश
स्यायेसिद्धिर्नान्यथेति भावः समानवर्णेति नन्फलं च चरणस्य नपदादेशः तस्य तस्मिन्नृणं सकन्वा
पुनिः कल्पितान्वयेति अन्वयव्यतिरेकौ सत्वनद्भावौ नो च प्रकृतिप्रत्ययादीनां कल्पितावेवेत्यर्थः व
र्णग्रहणेनेति अत्र मानन्त्रेद्मद्स्मेत्कोऽरितिसूत्रेऽकोऽरितिप्रतिषेधः १४ भानुरव्यमुत्वमिवेति शा
स्त्रादिभ्योयः निपातनपदमिति नन्वचारीनां यथोपस्थितमोपत्ति ४ तांनामन्तदं शेराषा चेत्हल्न्तस्यनन थे
तिकथं तत्र विशिष्टरूपोपादानं किं च प्रकृतावारोपेण वर्तमानादेवच्चिविधानेन तस्य गौणमुख्यगो
णार्थौ सम्भावतः किं चैवं निपातनो द्रेरूपक कार्यमात्रे अन्तस्य ग्रहणापत्तिरितिचेदत्र केचित् च्छायं शे

त्रि॰गा॰ विशिष्टरूपोपादानमात्रेण ग्रहणोपरिभाषान्तरमप्यनुगृह्णाति कार्यान्तरेषु अनित्यत्वादस्या अत्र
१४ ह्वाजिरिति निर्देशो ज्ञापकः ह्वेञ् इति अयं न सहचरिते लोके विज्ञाते ह्वं ह्व मित्युपसंख्यानमिति वार्तिक निष्पन्नस्या
14 त्र ग्रहणं ओत्स्वत्रेको स्तु भोक्ष दूषणमुद्धरति निगामाठय इति अस्य पदकार्यविषयत्वे शब्दाचेति ज्ञा
ति ग्रहणमयी ह लिंगम् ननु किमिदं पदकार्यत्वं न तावत्पदोद्देश्यकत्वं नहि तविधावनुपस्थाना
यत्नेः तेषां वल्कनः सुवन्तात्सहतावपितदेश्यकत्वात् नापि वल्कनः पदसम्बन्धित्वमणित्वस्यापि
तथात्वात् त्वदस्तु तदस्माद्दोत्र दादेशानापत्ते ष्ठनापिप्रत्ययानिमित्तकत्वम् तत्र हरिताद्भ्यो
जइत्यस्यापि तथात्वेन तत्रैव तस्या ग्रहणोगो येभ्योपि तेभ्यः पुगापत्तेरिति चेन्न अंगसंज्ञानिमित्त
कत्वे सति वल्कनः पदसम्बन्धिकार्यत्वं तत्त्वमिति न कश्चिद्दोषः अंगग्रहणादिति इण इत्यस्यषी
ध्वमादिविशेषणत्वेन वुवुधिध्वे इत्यादौ न दोष इति भावः १६ परस्परमिति एकेनयोगेन सम्बन्धेननि एम॰ १४

र्दिष्टानामितिविग्रहः अत्रच ज्ञापकं सुवामंत्रितेइत्यतः सुबित्यनुमानेसु प्यन्तेनित्यपुनःसुबग्र
हणम् असमन्धार्थमितिसम्बन्धानरवारणार्थमित्यर्थः १७ तावन्मात्रंश इतिवल्लृतःसंख्या
पुदेखविनत्वं प्रतिज्ञायपुनरादिपदेनप्रतिज्ञानमेतन्मलकमक्षचिदादिसंपुरित्यज्ञा न्निमेतनप्रति
ज्ञानम् १८ सामर्थ्यादिति॰ योगविभागसामर्थ्यादित्यर्थः ज्ञायमीति॰ स्थालीपुलाकन्यायेनसू
चयतीत्यर्थः ज्ञायकमिति ननुज्ञापितेपिमर्थलोपेनासि हे अकारविधानसामर्थ्येनदीर्घे रूपसि
द्धिरिति चेन्नलोपेसत्यकृत्सार्वेतिदीर्घापत्तेरितिभावः १९ द्विवउदिति॰ च्छोः शूड् नुनासिकइत्यत्र
क्विद्ग्रहणाननुष्टत्तिपसमाश्रित्येदम् नदनुहृत्तिपक्षेआह ऊत्तउदितिनन्वेवमुपधायाऊत्त्वेव
सिद्धेदीर्घोच्चारणंव्यर्थमितिचेन्नेहतुमसियन्ताणिज्विडि॰ उपधाकार्यं स्याद्विवात्राव्लसे नगुणे
उत्वेणैचवृद्धीनिहृरवाप्रहत्यर्थत्वात कुरुतइत्यत्रउदितितपरत्वेनगुणाप्रहतिवृत्त अनएवऊदुप

त्रि॰ गा॰ धायाइति सूत्रे ऊ इति प्रश्लेषेण गोह इति विकृतनिर्देशो भाष्ये प्रत्याख्यातः अजगृहादित्यर्थं प्र
१५ श्लेषस्यावश्यकत्वात् न चोत्वहस्यापौ च ङीति ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन बाधासम्भव इति
15 वाच्यम् ऊदिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्येनोक्तभाष्यबलेन बहिरङ्गस्याप्युपधात्वनिमित्तकस्य ह्र
स्वस्य बाधकल्पनात् २० प्रत्ययस्येनाविशेषणत्वेनेति वर्णविशेषणत्वे इत्यर्थः २१ स्फुटमेत
त् याणिनेत्विन्मादिः देवनादेरिति तत्तत्स्वमुयो धातुरिति सुगापतिरिति भावः शब्दस्वरूपमि
ति· केचित्तु नदादेरित्यशास्य विशेष्यतया तदन्तविधिरित्याहुः अंशमात्रेति· तदंशस्त्कनोपति
ष्ठते लेख्य ग्रहणेन सामान्यत एव सप्तम्यां तत्तयोपात्ते प्रत्ययेन तदन्तविध्यभावकल्पनात् तेन
सुपि चेत्यादौ तदन्तविधिः तत्र तदाद्येशोपस्थितिफलत्वन्तु सुपूर्वदेवदत्ताभ्यामित्यादौ सात्र राम॰
दाघोरिति निषेधाभावः कथं वित्स्फुलत्स्योध्यम एवमिति· प्रत्ययग्रहणे चेति निषेधस्फुतदन्तां १५

श्रमात्रस्येति भावः एतेनादित्विन चैवमपि कृतद्वित्वादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थः तदादित्व
स्य प्रत्ययावयवाकाएन्नेपि सत्वादिति चेन्नं· तत्र तदादीमशोपस्थितिसामर्थ्येन समुदाय
वयवाद्यदितस्यैव तदादेर्ग्रहणात् अत्र च सञ्ज्ञायां प्रत्ययावयवाद्युदितस्यैव तदादेर्ग्रहणेना
त्रापि तादृशस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाच्चेति न विशिष्टादिति· विशिष्टस्यात्वर्थेवत्सूत्रेण प्रातिपदि
कत्वं समाससंग्रहणाकृत नियमस्तु न राजपुरुषाविमाद्यौ पुरुषाविमारे इति गार्ग्यायणस्यानर्थ
कत्वेनार्थवदुत्तरभागाभावात् नियमस्य सजातीयापेक्षत्वेन युक्तस्य समानाधिकरणहृि निह्व्या
प्रयोगघरितरावप्रहृतेः एतत्कुमारीश्रितइतियुगयत्तहृतिहृयकल्पनायामपि प्राप्तियदिकत्वं
समुदायस्यत्तुलभमन्त्समासस्त्वप्रत्ययक्रमवृपवस्पघपिप्राप्तिपदिकत्वं कृत्तद्धितसूत्रेणा
प्तिनत्वापिसुवुन्मतिः समुदायादेव एकाचुद्दिर्वचनन्मायात् के चित्तुराजपुरुषाविमौ पुरुषा

त्रि॰गा॰ विमर्शादेशिवनोक्तयोरेकदेशयोरर्थवत्त्वनिमित्तमिति न कश्चिद्दोषः तस्मादुक्तः प्रत्ययमात्रेतिनन्क्तं
१६ तृगीतश्चैतस्य प्राचीनादोषप्रवृत्तिः अन्ययोगिघुस्माद्धिहि नस्तदादेरभावात्तत्रनदन्नायतिरिति
16 ननु प्रतिषेधमेतौ सत्त्राभ्यासानत्यस्य अकृतेनेति दीर्घवारणायोत्तरखण्डे प्रत्ययत्वाभावस्य शब्दे
तुशेखरे उक्तत्वेन सनन्तस्य प्रत्यया प्रत्ययसाधारण्येन सत्त्राद्यंनाद्यस्तत्र कथमेतदुपस्थितिरि
ति चेन्न प्रत्ययमात्रग्रहणे इत्यस्य प्रत्ययधातूभयसाधारणरूपाग्रहणे इत्यर्थेनादोषात्तत्यद्वा
सन्नन्तत्वस्योभयसाधारण्येऽपि सत्राद्यन्ताइत्यत्र प्रत्ययाधिकारस्यैवग्रहणेनादोषः वस्तु
तस्तु द्विर्वचनेग्रहणसन्नवप्रत्ययत्वादिसमुदायरावनोत्तरखण्डस्येति सनन्तं प्रत्ययमात्र एम॰
प्रवृत्तिः अतएव सुविनिर्दुर्भ्यइति सूत्रे केपदेनानिषुषुरित्यत्र समुदायस्यैव मूर्धन्यमुक्तं रूपन्तेरि १६
ति सूत्रस्थं भाष्यन्तु सातकस्सेवेसाभ्यासस्यैव निर्दिश्यमानत्वाभावेनोत्तरखण्डस्यैवसन्त्वेनोप

यत्न म अनरावम्न रजोरिति सूत्रभाष्ये वर्तमन्तर सन्त्रीकोरेफ स्यत्तो यमाशंक्याथदे शरद्मनुद्गमास
मा हितं अनरावोर्णन्व नुरित्या दैा द्वित्वे उवङ् अनु षसन्ते द्रम्मन्त्रानुविपर्यभिनिम्भरतियत्वं थ नेद्रमत्र
द्धस्तथोरिति मधुभावुः प्रनीषिषतीत्यत्रा भ्यासस्य दीर्घाभाव श्वाासि द्धेः स्यादिद्वि निसूत्रेनवो क्तंस्तु
नोत्सावसवत्न स्येवु नत्त मन्न्यवयवत्तस्याषिषष्ठ र्थत्वं यद्वाऽत्र प्रकरणे ननद्वानोरिवनद्वानुपूर्वीक
स्यापियद्वहणमित्यादिनुरवरूप व्याक्रियेवपरक्रतं प्रनीषिषनीत्यत्र श्रोत्र ररवणड स्य प्रमयाप्रत्ययाधि
कारस्थत्वाभावे चोनररवणड स्यनग्नादिशेषोक्तं धानुत्वमपिनस्यात् त्वादित्वाभावात् नन्नरवणड
स्य प्रत्ययत्वाघनङ्गीकारे प्रानीषिषतीत्यत्र कथं समन्तरनीत्वमितिचेन्न समन्तरसत्रसनीत्स्यास्यनिमि
त स्य सत्प्रमीत्वेन सन्निमित्ताभ्यासस्येत्यर्थेनादोषात् प्रत्ययाघसमभिव्याहारेनु आसानेनिदीर्घेणे
नि इषिषनीत्येवसाधुः आदिटदित्यादो णिलोपस्त्ययप न्नां गस्यान्यान्तरस्यर्थेनसुलभः एवं च पूर्वं

त्रि॰ गी॰ धानुः सा धनेनेनेति सिद्धान्ते हित्वोन रंनेर्विशरन्मादीनां प्रवृत्तिः साधुसंगच्छन्तेरन्तिदिक् २३ यत्रेति
१७ अपृज्जृम्भारत्तिप्रसञ्जप्रतिषेधे धरन्तिभावः कार्यान्तरविधानाये तिस्वरूपकीर्तनं धातुतकारस्येति
17 धातोः परस्याप्रत्ययतकारस्येत्यर्थः निर्दिश्यमानस्येति परिभाषणान्न स्वरूपमिति शास्त्राति
देशिकसंज्ञाशास्त्रं विनोपस्थाप्यत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति नात्र सोयति श्ते अत एव रदाभ्यामिति
सूत्रे भाष्ये रदाभ्यामिति किमर्थं चरितं शास्त्रमुदितं ननु चरदाभ्यामित्युच्यमाने ष्यत्र प्रयोजन
कत्वस्यान्माप्यत्वेन पूर्वकस्मिन्तस्यैवाश्रयणमित्याशयात् परत्वादिति उत्कृष्टत्वात् त्वादिति
यावत् यद्वाङ्कद्रूहयापरिभाषाया अवकाशः व्यावक्रीशीव्यावलेखी व्यावचचीव्या वहासीतिषु चऽ
स्त्रियामिति गतिकारकपूर्वपदस्यापि राजन्तत्वादजिसन्तिहद्विस्वरौ भवतः अत्र हि प्रत्ययग्रहण राम॰
परिभाषास्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति निषेधात्रोयति श्वनेन चात्र कृद्ग्रहणपरिभाषायाः फलाभा १७

वः अधिकत्वावच्छेदार्थत्वात्तस्यैवं चेदं समासेनञ्पूर्वे इत्यत्र भाष्यकैयटयोः अत एवेति उक्तार्थ
करणादेवेत्यर्थः परिभाषाभ्यामिति ननु गतिकारकोपपदानामित्यस्य किं मन्त्रकृत्यमिति चेन्न
सम्पूर्वात्कुटेरभिविधौ भावइनिः इनुण् इति कृदिति नित्यसमासे प्राप्ते समर्थविभक्तिं वाधित्वा स्वार्थिक
त्वेनान्तरंगत्वात् णिनुणइत्यण्प्रत्यये कारस्य वृद्ध्यापत्तिः प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे तु अन्तरंगत्वात्पू
र्वं समासः अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषाये सत्वाद्बहिरङ्गः तत्र सांकुटिनित्यस्मात्समास
त प्राप्तिः यदिकारादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यतीति अत एवेति उक्तार्थमनङ्गीकृत्यागमादि समवधा
ने विकेवलग्रहणे केवलस्य क्तान्तत्वेनेति परे तु सुखप्राप्त इत्यादौ स्वरप्रवृत्तये हीनवाविनि समासे
क्तान्ते परे हि तीयान्तप्रकृतिस्वरार्थके हीन इति सत्त्वे अनुपसर्ग इति व्यक्तमिति चाहुः तिकमस्यां कारकं
द्योगतिरनेनैव इत्यत्रानुवर्तिमानमनुपसर्ग इति गतेश्शेषज्ञापकं एवं च नव्यसेव नममस्थालीपुला

त्रि॰गा॰ कृन्मायामप्ययमेकदेशः ननु गतिरनन्तर इत्यत्रोक्तपरिभाषाया गत्यादिपूर्वकस्यैव ग्रहणे सू
१८ त्रस्योक्तिसम्भवाभावः गतेः क्तान्तपरत्वाभावसम्भवात् सामर्थ्यादुक्तपरिभाषाया अप्रा
18 प्तौ अभ्युद्धतमित्यादौ केवलक्तान्तपरत्वाभावादेव स्वराप्रवृत्त्या ज्ञापितेप्यनन्तरग्रहणवैय
र्थ्यमिति चेन्नयपस्य गतेः प्रकृतिस्वरः कार्यतस्यैव सामर्थ्येन क्तान्तप्रवेशकल्पनात् ननुक्त
न्तग्रहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञाप्यतां कारकपूर्वस्य तत्कथं ज्ञाप्यते उच्यते एकादेशानुमत्या
प्राचीनपठितपरिभाषाज्ञापनात् यद्वा अकारकाशेही[illegible]तिद्वितीयेति सूत्रेऽनुपसर्गग्रहणं ज्ञा
पकं ननु ज्ञापितेपि चारितार्थ्यं अभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यस्यैव प्रवृत्तेरिति चेन्न क्व
चित्पूर्वविप्रतिषेधस्यानेन ज्ञापनात् इदं गतिरनन्तर इत्यत्र भाष्ये स्पष्टा अतएवेति परमा ति महा राम॰
नित्यादौ दीर्घस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः २८ अस्यापत्यमिति तत्रेदंतस्य चेति पारुष्यमित्याद्यनाश्रित्ये दं १८

रानद्वाश्रयणेनुक्तरूढनेइत्यादिवोध्यम् तेनतुल्यमिति आर्थिकार्थप्रदर्शनमेतत्तवतिरुक्तसप्त
म्यन्तात् उपमेयेसप्तमीदर्शनात् हरिषिति ननुहरीत्याद्यैरदन्तत्वमवदेशिवद्भावसमुदायस्य
सत्वेनससहायत्वात्कार्थसः द्विर्वचनसमानाधिकरण्यंइदन्तत्वेनमुख्यमन्मत्रेति चेन्न हरिषित
त्रापिमुख्यसमानाधिकरण्यंसुवन्तत्वंमुख्यंनांमत्रेतितुल्यं अंथाद्विवचनवत्सुद्विशेष्यतयानोया
नइति चेन्न तत्रापि भवतीत्याद्यैकर्थे भरत्यस्याङ्गत्वं अङ्गसन्ज्ञायांसामान्यतः प्रत्ययइत्य
कत्वेनतियोपिग्रहणसम्भवेनतमाद्रायमुख्यनदादित्वसम्भावेनससहायत्वान्न अ
पप्रत्ययपदेनशयोग्रहणेऽसहायत्वमेवेति चेदत्रापि शब्दस्वरूपत्वस्यसमुदायावय
वसाधारण्येननहिशिष्टस्यसुवन्तस्यसत्वेनससहायत्वान्नप्रत्ययत्वस्यतुभत्येकपर्याप्ति

त्रिं०गा तयात्तथक्तैरेवग्राह्यत्तयाश्रयोग्रहणेऽसहायत्वमिति वैषम्यात्कार्यैकालतयस्य
१८ इतिपथो देशेतुल्यानिवत्वे नैवप्रातिपदिकत्वसिद्धिरिति भावः इदमुपलक्षणमद
19 शब्दाधुजिज्ञोश्वेतिफकसिद्धिरिति बोध्यम शिलापुत्रकस्येति वर्तुलादृषदं अने
नचातिदेशेनाधातोरर्थसियाभावत्वतत्राख्याराव धर्म्मा अतिदिश्यन्ते नान्येतिन
प्रेत लक्षणयेत्यादौ अङ्गोपस्यासिद्धत्वात्लश्चतस्यतदिमर्थकेनासिद्धवत्तत्रस्थभाष्येणत
विरोधः लोके दर्शनेन पूर्वोच्चारितत्वस्यानतिदेशात् ॥ अपर्यालोचनयेति ।परेतु धात्सवप राम०
१८

वस्यैकाचः प्रथमस्येति द्विर्वचनविधावुपात्तं तत्र जौनैतन्निन पोपोन्तं। किंचिदिमसहायमेवेपयाहरीर
त्याद्यैरीर्तदे द्विवचनाभावेन सातथानिजिति समुदायस्यैकाच्त्वेपि न धात्वयवत्वं रकारस धात्ववय
वत्वेपि नैकाच्त्वं। नि शब्दे रजश्शब्दे च तयोः सतोरपि न प्रथमत्वं इत्यसहायसाकस्यैवेत्याहुः॥अ
त एवेति॥प्रसयत्नांशानुवादत्वादेवेत्यर्थः॥तद्दर्यणोति॥उगिद्वर्णग्रहणरूपेणेत्यर्थः॥तेन अच्
ध्याम्पृक्तरूपं धकेत्याद्येन न तदन्तविधिः॥चनार्थमिति॥मटः मत्पत्वमाश्रित्येदं॥तेनाह त्रेत्यादेर
त्ति॥वरूक नः सत्रोपान्तादिशब्दस्वेषा अन्यथा तोरगीत्याद्येनां वनोरश्वेत्यादीनां च केले अप्रवृत्त्याप
त्तेः॥एतदर्थं तदन्तविधौ तस्य चेति पाठे गौरवं॥निष्कृष्य एकार्थीभावाभावेपि न क्षिन स्त्रीप्र
त्ययपौःप्रवृत्त्याजकरोरणोः तथा पाठे अवयववाद्यपि तधितापत्ति श्चेति दिक्॥अपवादो यमिति ने
न सामानाधिकरण्येन विशेष्यविशेषणभाव एवैषा तेन रषयगामीत्यत्रेन तद्पवृत्त्यार्षाणोत्यत्र न छ

त्रि·गा· त्वं ॥ वाच्यमिति कोनी ॥ यत्तु नन्वपीतिज्ञापकसिद्धेषा इतिपाठे केनोक्तं तन्न प्रदापच्छत्र मित्यत्र तु कि
२० इत्यवधारणार्थत्वात् ॥ न च अहिंगतपासिद्धत्वं नाज्ञानेन पैतिनिपेधात् ॥ स्वरूपसत्समीति ॥ तु तदर्थो
20 पीत्यर्थः निरूपितमिति तत्रत्वेवमुक्तं बलादेरित्यनुक्तविशेषणावन्त्यपदार्थस्य प्रकारेण विशेष
णात्तन्नकाररूपबलादेरित्यर्थ इति ॥ परे त्वादिग्रहणाभावे बलिपरे आर्धधातुकस्येत्युप्रापतिः ॥
वि॰ ज्ञातीयविन्नत्वत्तु ग्रारणेवैय्यधिकरण्येनाच्यस्योत्सर्गिकत्वात् ॥ तौ पुसहेत्याद्यौ रूपसिद्ध
त्ति पंचम्यातीति सप्तम्याषष्ठ्यर्थनिर्णयेन रावणांत्र णाप्रसंगो । श्रीरामा इत्यादौ विव सामानाधि
करण्येनाप्रतिइत्यस्य वलविशेषणत्वं तत्व युक्तमिति स्फुटमेव ॥ इः सीत्यादौ तु सीत्यस्य प
दस्येत्यनेन सामानाधिकरण्येनाचपेत्वट्कुर्कीत्यातद्वादिविध्यभावेनितदं तत वि ध्याप त्या निष्कास रामः
न्ते गेन द्वारणा पनलोपसत्रे भाष्योक्त्यैत्सर्गिक स्पपदस्येत्यस्य वैय्यधिकरण्येनान्वयस्यसौ २०

कारेतनन एव नद्यादिविधेरप्यभावेनादोषादित्याहुः ॥ तथीति ॥ द्वंद्वे मन्त्रैषामेव समाहार इति नियमे राक
वचनस्य द्वौ लम्यानद्वे प्यर्थमिति भावः ॥ तदेतद्द्वस्यति ॥ अतएव द्वंद्वे ति द्विवचनप्या व्व
त्पर्थं तु नन नन्तिष्यएकानारकापुनर्वसू द्वे तारके इत्याकएत ॥ तद्वे कस्मिक स्येति ॥ केचित्तु ह्री
रोह्द केद इति भाष्यमपो गान्त ॥ जातिप्राधान्यएवेदमित्याहुः ॥ नचेकशेषेणाव्हुवचनमसंभवः ॥
जातिरप्राणिनामित्यस्या ग्द्वक तयान्निवर्तनासमर्थ्यातिचेन्न ॥ तिष्यपुनर्वसू समुदायस्यानेक
त्वाभावात ॥ एवाभेदेनतम्द्वे देकत्वनपान तथाप्रयोगे तु नद्दंटमानमित्याशयात ॥ कार्यकालपक्ष
इमि ॥ आकडारीयसंज्ञासु पयोदेशपक्ष एवेति पूर्वग्रन्थेन विरुध्य इति केचित ॥ एतद् द्याहरणं तु
चकारेति ॥ अत्र हि उरदिन्क ल्वेहलादिः शेषसिधिः ॥ आनुमानिक स्थान्यादेभावमाश्रित्ये तिन्नि तु
ननिर्वाहः ॥ अभ्यासस्य निरर्थकत्वात ॥ नचस्थानिवत्त्वेन शेखरे आरेत्यादावित्र पुनरभ्यास सत्ता

त्रि॰ग्गा॰ तथासति उरणात्वे अनवयत्वेवत्वेरत्मो दौभाष्योक्त स्यखेनापि न धान् इति तस्यागसायत्ता हि हि रु ध्वार
२१ णाविषयस्य पूर्वस्यैव ग्रहणात् ॥ अधिकं शब्देन्दुशेखरव्याख्याबोध्यं ॥ न च नमशब्द इति नातिदे
२१ शोपमिति प्रतिपन्नेतत्तनयुक्तं त्रे इ एवाति देशं गीकारणत् इत्यत आह ॥ अन्यवदिति ॥ आ
देशग्रहणमलकोपमितिदोसिक्तोक्तदूषयति ॥ लोकेति ॥ अत एति ॥ लोकन्यायसिद्धत्मा
देवेत्यर्थः ॥ शब्दैकदेशेति ॥ अत्रत्यर्थस्यैव अवधित्वमेव द्रष्टव्यं ॥ अर्थानामेवावयवित्वस्यैकत्वे
नसजातीयानामेवावयवावयविभावस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ तेन प्राक्कीनाछ इत्यस्य नासमास इत्यादे
संबंधः ॥ अनुकरणत्वं च न शब्दस्वरूपार्थकत्वं ॥ शब्दस्यैवावधित्वमित्यापातेः ॥ किंतु तत्वेन प्रत्यभि
ज्ञापरं ॥ अतएव प्राग्दीव्यत इत्यत्र भाष्ये दीव्यतिशब्दे दीव्यछब्दो लिनतस्मादेषा पंचमीफलतं ॥ तथा च एम
एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वाद्दीव्यछब्दो दीव्यतर्थ इत्यर्थस्यावधित्वमस्केत्यनस्य तात्पर्यं ॥ किमर्थमि २१

ति ॥ रोग्यन इत्यनत्काकुतरयंचक्रग तिरि तिमस्वार्थः ॥ त्वायतीति ॥ बोधय तीत्यर्थो विवृक्षितोनाप्य
र्थापत्तिः ॥ अक्त परिणेति । परिछिन्न परिमाणेत्यर्थः ॥ यथाजरया प्रकारस्य अनेन सह शत्वा
भावात् सह पिवेतिरीर्घेन ॥ विवृतेति ॥ यथापंचवुःनःइत्यादिस्त वंतत्वेन परत्वं त्वं तिष्ठेत्या
देतिङ् तिङः इत्व निपातः ॥ अग्न्येत्यत्र सिज्ज त्यसेतिक्तस्वभावस्वसिध्यति ॥ नन्वेवमयव
नइत्यत्रस्थानिवत्वेनांतत्वात्वा हु यवेतिसप्रं सारणापतिरिति चेन्न ॥ अनइतत्साव्तत्वाप्रमाणा
त्रनएवतत्मपत्तेः । अतएवङ्यैत्यत्रनसंप्रसारणं ॥ नन्वेवं गुडोदक मित्यादो एकदेशविकृतत्या
येनदकशब्दे उदकशब्दत्वेनस्यात ॥ अक्तपरिमाणग्रहणेण तदप्रवृत्तेः । किंचप्रागुक्तमतर
मात्राप्यक्तंपरिमाणग्रहणसत्वेतेनेदप्रवृत्तात्तभाष्यासंगतिः ॥ किंचचकारेत्यादाव
र्धविकारसत्वेनाभ्यासत्वानापत्तिः अतः सिधांतनिष्कर्षमाह ॥ क्तविशिनि ॥ तथाचस्थानि

त्रि०गा वत्सूत्रे आदेशग्रहणान्नङ्क्विरेत्नदना अयणमिति वसारं नत्वनकपरिभाणो त्सादिग्राशुक्तमितिभा
२२ वः॥मिंधकीति॥ङ्क्विमस्तुके मिधीसत्र परत्वान्नात्तडि. धिभावोनस्यादित्तिपाठोदृश्यतेमसु
७२ नपुक्तः॥क्तः॥नान्तङ्गोवैकल्पिकत्वेनतदभावेधिभावप्रवृत्तौ उक्तरूपसिद्धेः॥अत्रवदन्ति॥विक
ल्पशास्त्राणां अभावपर्यन्तमपितात्पर्यन्तथाचयस्यहल्इत्यत्रभाष्ये संघातग्रहणंचेत्का
स्य विभाषायां दोषो भवति समिधिता॥ समिध्यिता॥यदालोपस्तदा सर्वस्यलोपः॥यदा अलो
पस्तदा सर्वस्य अल्लोपः प्राप्नोतीति॥तथाच मिंदीतिपाठः स्त्रयोजः॥शाब्दे दुरोत्वे विप्रतिषेधो
प्येवमेव योजनीयइति॥अत्रोच्यते॥अभावपर्यन्ततात्पर्येऽपि धिभावस्याभावेनाविरोधाद्धि प्रति
षेधासंगतिः॥किंग्वप्राविभाषाणामेवाभावपर्यन्तकास्तेपर्यनाप्राप्तविभाषाणां॥तथाचखरत्तीति एम०
सूत्रे भाष्ये किंकारणं संधिरपेमतिषेधः॥विप्रतिषेधयोस्त्वायुक्तो विप्रतिषेधः॥यदोस्वरनि २२

रगुद्दातः तद्दाविध्योर्विप्रतिषेधोपपत्तिरिति क्यस्य विभाषेत्यस्यापि यात्स विभाषात्वात् तत्संयंध्न
तात्पर्यं॥ आत्मएयमुमुक्षान्नेवृत्सः इत्यत्र नाभ्यासलोपः॥ अत्रमुचोकस्येत्यनेनाभावस्यापि
विधानात्तस्य च अत्र त्रलोइत्यत्र ग्रहणेन ग्रहणे तदापत्तिः॥ ममनुहत्लं त्वाद्यत्तिकित्वेनाग्र
णाविधाने नम्रात्स विभाषात्वाभावाभावपर्यवतं तात्संर्यमित्तिनदोषः॥ एवं च प्रकृत्तेनातङो अग्रा
त्स विभाषात्वेन नाभावपर्यवसानं तात्पर्यमिति॥ न चैवं प्रासविभाषायाः अभाववत्तात्पर्यकत्वेउभ
यर्थ्यं स्यित्स स्यापि तथात्वापत्त्यारूत्वाभावे ष्यत्रानुनासिकइत्यत्र नासिकायत्तिः॥ किं च द्वितीय
तृतीयेस्यापि तथात्वेनैतद्धोधितसमासाभावेनापवादेन वाधितस्य षष्ठी समासस्य पक्षेनापत्ति
रिति चेन्न॥ अत्रानुनासिकइत्यत्र पूर्वस्यावधित्वेनैतत्प्रकरणविहितकार्यापेक्षस्यैव तस्य सन्निधा
नात् ग्रहणेन अवध्यधिमत्तोः सजातीयनियमनाभायस्य तत्स्वविधित्वासंभवात् देवरूत्वाग्रहणे॥

त्रि॰ गा॰ समो वेत्ति विहितस्य लोपस्य तु वैजात्येपि अत्र प्रकरणे विधानसामर्थ्यात् अवधित्वं ग षष्ठी
२३ समासस्तु अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे स्फलभः ॥ यद्वा द्वितीयादीनि प्रथमान्तेन निर्दि
23 श्यन्ते केनापि समासोपि हितः इति अप्राप्तविभाषैवेषा ॥ किं च भिन्नेति पाठे तु तद्बाधितस्य
धेः पुनः प्रसंगविज्ञाने भिन्नादिसम्पद्यते जलं ज्वलितभावांशे सकृद्गतिन्यायाश्रयणे अभा
वांशे पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयणे अर्धजरतीयेति दिक् ॥ सकृद्बाधितं तत्सर्वथा बाधितमे
वेत्यर्थः ॥ पर्यायेणेति । अत्र दृष्टांतस्तस्यादिविपरिणति ॥ हेतुस्तु बाधकाभावादिति ॥ यथैत्या
रम्भकां येकरोतिस्वं जो ग्रंथोऽत्र दृष्टांतः हेतुं प्रतिपादक इति तु न भ्रमितव्यं ॥ तत्र तत्स्यात्तु
म्भारंभं तक्क चिन्तनास्थीपदृष्टांतानाश्रयणं कुचित्लौकिकदृष्टानाश्रयणे इत्यतः न तरग्रंथानुरोधात् एस॰
॥ किंतु पर्येत्यारम्भतथैत्यारम्भतथैसं न तरणे को दृष्टांतः ॥ उत्तरत्र हि पर्यायान्तयोरभावात् ॥ एवमेव २३

भाष्यस्वरसाद्व ॥ सतयोः यथायेरोत्सं नोक्तिस्तु उत्तरत्र युगपत् इत्यस्य स्तुल्यबल पुरुद्द
यस्थानीयतात् तुल्यबलयोः लस्परायेरितिबोध्यं ॥ युगपदुभयासंभवो शेचायं दृष्टान्तः ॥ना
नादिस्रुः चैतन्नु युगपदुभयासंभवे हेतुकथनाय नतु दृष्टांतिकानुगमाय अनवयवेनेत्यस्यवि
वरणं साकल्येनेति अनवधृत्तं तदति सानस्वाट् पाठः ॥ अन्यथा एतप्रसायपत्तेः ॥ प्रतिबन्धेति । ने
यायिकादीनां पाठः प्रमादिक एव भाष्यसमत मार्ग एव परे तु दृष्टांतस्य संभावकत्वेपि नार्थनि
श्चायकत्वं अर्थनिश्चयस्तु हेतुत एव ॥ तथा च विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्ये पसहेतु विशेषमप
रकृत्य सन दृष्टांतमात्रेणोक्ता माध्यसाधनाय प्रवृत्तिः ॥ किं तु तस्मदरस्कारेणैव तत्त्राम
तिपत्तौ हेतुनु तुल्यबलत्वादिति अशास्त्रीय दृष्टांताभावात् प्रदानमभविनि लौकिक एव
दृष्टांतो भगवता भाष्यकृतोपन्यस्तः ॥ पर्यायेणप्रासा हेतुस्त अंतवपवप्रसंगात् प्रतिपदविधिश्च

त्रि० गा० णि। दृष्टान्ते हेतुपादनमुखेन दार्ष्टान्तिके तत्संगमने एव तात्पर्यात्॥ अत्र हृदयंगमत्वं जातिः त
२५ त्ववचनत्वं प्रतिपादविधिरूपो हेतुर्व्यक्ति यदा अर्थप्रसंग एवोपपत्ते। तथा हि व्यक्तिपक्षे यद्येतानि पठि
25 तशास्त्रत्वमासहालक्षालक्ष्यसंस्कारक अनेकविषयत्वानापत्तेः॥ किंतु यदा गोमय इतिवत्त्वि
निगमनाविरहात् न तन्न लक्ष्यविषयकानेकवाक्यकल्पकं॥ कस्मिन्नेष्व नैर्लक्ष्यसंस्कारं
करतिकयः॥ एवं चात्र शास्त्राणां अनवकाशत्वलक्षणां मतिपरविधित्वमस्पष्टमेव। अत
एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वात्॥ तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वचनमित्व
त्कानन्त्वशरीरीनांत्वप्रसिद्धिर्न हि किंचित् अन्तरा दृष्टिं नियमप्रकारिणा स्त्रमारभ्यते येन तदन्त
रायस्कः॥ पृथग्भवता हे तुल्यपदिश्यः॥ अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति सन्तुस्पष्ट एम०
अन्तरा दृष्टि॥ नैष दोषः॥ अनवकाशस्त्वन्तरादयः उक्तं नेच न अन्तरापउक्तं नेचं नेवचनाम्प्यवि २५

ष्यंति॥ पश्चाद्धेतुमवतामपरिदृष्टः॥ ल्टजादिभिस्तल्पर्यायः प्रासोनीति स तु स्यतव्यदादि
षु इत्युक्तं॥ तत्र ल्टजादिभिरिति प्रतीकमुपादाय कैय्यटेनोक्तं आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वा
त् ल्टजादिभिस्तव्यदादयो न भिन्ना इत्यर्थ इति॥ जातियत्ने च शास्त्रस्य सर्वविषयकत्वात्
तैनैव लस्य संलक्षोएस्तस्य च अन्यत्रचारितार्थ्यान्न नप्रतियरपिधित्वमिति प्राहुः॥ असंभव
एवेति॥ नत्वेककार्यकत्वमित्यर्थः॥ तत्फलमाह॥ यथेति॥ भाभावो नाशि षिचरितार्थः॥
संज्ञानां तु एकविषयाणामेव बाध्यबाधकभावः॥ आकडारादित्यनेन नाइ शानो मेव परस्य
रसमावेशबोधनात्॥ ह्रस्वांतांगेति॥ यद्यागमस्याप्यनुप्रत्यत्तं प्रकृत्यावपि अंगसंज्ञाविधौ
तदादिग्रहणात्रां तस्यैवांगत्वमिति भावः॥ परत्वादिति॥ ननु सार्वधातुके शपविधानात्कर्त
एव निषये विकरणप्रकृतिरिति तयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेन्न॥ अविशेषात्सामान्यशास्त्रे

त्रि·ग्रा· णत्वस्याष्टादेशास्कः नितिवाहिषेपश्चान्नियमेननुगादिनैवजातनिवृत्तिरिमाशाया त् ॥ न
२५ ङ्विधानमिमपपाठः ॥ परस्मैपदविधानात् ॥ स्येपीति ॥ परत्वादितिभावः ॥ शपादिभ्यस्तु इ
25 ॥ शपादीनामसार्वधातुकनिमित्तत्वादितिभावः ॥ पदेति ॥ इदं चिन्त्ये ॥ एकवाक्यतयावि
धिरिपक्षे लादेशगमपिपवृत्तिविशेषाये क्षत्वेन सामान्यात् ॥ अत्रपक्ष इति ॥ शिष्योगस्त
सूणपं च सामपीत्यर्थः ॥ भाविसंनाधेति ॥ नङ्गानाविसत्राचानाशादिभ्याऽऽतयेल इत्यस्या
नुकृष्या एकवाक्यतयाविधिरिति सिद्धान्तपक्षे परिष्कृसविकारलोप्यइति प्रकृतपरिभाष्या
स्थपुणपक्षे गौरवेणानिराकरोति ॥ भिन्नेति वैयर्थ्यापादनेन इष्टापत्तिं परिहरति ॥ स्वातन्त्र्या
नर्थक्यमिति ॥ इति गौरवमिति ॥ एतस्यविहितानां नियम इत्यनेनाचष्टः ॥ पयपि पूर्वस्मात् णम॰
परं बलवत् इत्यक्तजारंपएत्रिसबलवदित्येवपठितं युक्तं ॥ तथापि परं बलवदित्येतदपवाद २५

त्वादेतन्मध्ये पठितं च ॥ बीजमिति ॥ ननु मायापादेऽपि प्रमसस्य शास्त्रस्य सबलवत्वेन कथं परान्नि
त्संवत्सांदं र्वलवत्वमिति चेन्न ॥ तुल्यबलयोर्विरोधस्यैव विप्रतिषेधशब्दार्थत्वात् ॥ नित्यानि
त्ययोरतुल्यबलवत्वान्न तत्र नित्यस्यावश्यकत्तपांतरंगतज्ञापकादिना अपवादस्य वचनप्रा
माण्यात्तद्बाधकत्वे स्थितेनेतरेऽभिन्नोऽस्य विषय इति आह ॥ तुल्यबलेति ॥ शब्देंदुशेखरोक्तत्वं
युक्तमेव शब्देंतरादिसादीनाम नन्ययासिद्धानि फलानि मत्यानि ॥ एतन्मूलकमिति ॥ कता
कृतप्रसंगीतस्त्र विशेषनिवेशमूलकमित्यर्थः ॥ निमित्तमिति ॥ प्रसंगरत्यर्थः ॥ गोचवड़ीति ॥ अत
एवेति शेषः ॥ तत्र चेष्ठ्यां अभ्यन्तरस्योभयस्य वानियामकत्वेनोल्लेखत्वादेवेत्यर्थः ॥ तदसंग
तिरिति ॥ नचैवं रते गत्वात्तत्र पादे शापि पुनस्त्रित्वादेशेन तत्संगतिरिति चेन्न ॥ त्रयादेशाव
दंतरंगत्वात् नामीति ॥ दीर्घपद्माति स्त्वादेशे लक्ष्ये लक्षणस्येति मायेनानुपपन्नदीर्घोऽमत्कृतेः ॥ ए

त्रि॰गा॰ तेनेति ॥ अंगत्वेन शब्दस्वरूपनिमित्तस्यैवग्रहणेनेत्यर्थः ॥ अपरनिमित्तकत्वेनेति ॥ इ
२६ इपरनिमित्तत्वेनस्यादीनां बहिरंगत्वमितिवक्ष्यमाणं चाप्युक्तं । प्रमाणभावात्तु भाष्यवि
26 रोधाच्च ॥ तथाहि ॥ नामीतिसूत्रे आमीतिन्यासेनिर्दिष्टत्वाद्दीर्घत्वमापादितं ॥ त्वष्ट्रीता बहि
णत्वान्नदसिद्धिः ॥ तथाच्छनोभारद्वाजेसूत्रभाष्ये अचरमत्रोपदेशेग्रहणानपकर्षे
जहर्थे सूत्रपरत्वाद्गुणे अनजंतत्वात्प्रतिषेधो नमामोनीत्युक्ते ॥ त्वदीता गुणस्य बहि
णत्वान्नरसगतिरितिदिक् ॥ यणाबाधितत्वादिति ॥ ननुनदृतेविधिप्रक्षेयणोबहिरंगस्य
गुणेनैव बाधनात्कथमेतदितिचेन्न ॥ नदृत्तविध्यभावकल्पएवतस्य प्रयुक्तेः ॥ तदुक्तं सि
द्धांतरत्ने ॥ नचैवमपि प्रवृत्तत्वात्तथासंगतिः ॥ तदंतविधिमाश्रित्य समवृत्तप्रवृत्तत्वाभ्यास एम
गतितादवस्थ्यादितिचेन्नयणोगुणबाधकत्वानापन्नमार्दुत्वे निमित्तविघटने एवप्रवृत्तत्वा २६

ष्यन्तात्स्वयेमितत्पारणयात्॥ सस्म्यायंर्त्ते येति। नन्विदं कथं प्रकृतभाष्यात्लब्धमिचेन्न। पणो
निमित्ताशे अधिकप्रवेशे गुणस्याप्युद्देश्यांशे अधिकप्रवेशेन साम्मायत्त्वांतरगत्वोपपाना
सम्भवात्॥ इति तु नयुक्तमिति। वस्तुतस्तु इदमेव युक्तं॥ त्रायकं चात्र स्मरद्दीर्घयल्लोपेयेघित्युत्र
यल्लोपयहणं तद्धिवापूर्वोरितत्र लिल्लोपेयेस्थानिवत्वाय वलिलोपस्तत्सत्व जौजुनपेवसि क्षेनहि
प्यर्थे॥ यल्लोपचेदितस्तत्र तत्र वृत्तिः। अस्य थाद्यश्याद्देशस्य प्रकृतिप्रत्ययमोभयापे सत्वन्नवहिरंगत्वा
न्लोपानापत्तिः॥ एवमहृथारितत्र वहिरंगस्येटो असिद्धत्वा यल्लोपो नानाजानं तर्वर्तस्य अं
तरंगोक्तपरिभाषार्थमानाभावात् गौरवाच्च॥ वलिल्लोपे जातवहिरंगत्वाभावस्येवकल्पनात्तन्नत्र
सूत्रस्थे तन्भाष्यविरोधः॥ नन्वषटसंज्ञायां नल्लोपसिद्धत्वस्यत्वमितिनल्लोपः स्तृपिसूत्रस्थ भाष्य
संगति॥ वाहिरंगासिद्धत्वाभानेनयं चेमन्नटापूर्वारणायत्तदावश्यकत्वात् आत आह॥ पं चेत

त्रति । सा यण्ये नैति । २२ विंत्स । प्रियपचाद्दो पद्दी सन्तड़ाप् ड़ो पो र्निषेधायोक्त व्याख्यानस्यावश्यक
त्वात् ॥ व्याख्यान सामर्थ्येन अर्थविशेषकस्य नस्यकृत्वा प्पृश्श त्वाद्र ॥ कत्रह म्पामिति । ननु
त्रिपायां यहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या कथमेन दिति चेन्न निलोपः कृ विनिस्त्रेक नित्
ग्रहणाभावेन त्रिपाम प्रवृत्ति वीजस्यासिद्धस्य अभावात् । ननुक्तत्काल्यातिक मिन्यपि निवे
शनीयं । वलिलोप सूत्रे भाष्ये अनयापरिभाषया वलिलोपे प्राप्स्यमान सम्प्रसारणा सिद्धत्वो क्ते
र आह ॥ व्र ... द्यिाति । तद्दूप्य र्थ्य मिति । ननु परंपरयावहिरंगत्वानाश्रयणे ज्ञापितो पिन
चारितार्थ्यं संप्रसारणभसंज्ञाद्वारैव वहिरंगत्वादिति चेन्न । वहेर्णिजं ना द्वि विड्ड भावायां
गम सत्ता मन्यये न वाड्ढ गो विशेषणे न सशादेव वहि णां त्वात् । ननु शा पि ज्ञे पि पुनर्वैयर्थ्यं व
हिरंगासिद्धत्वे अंतरंगस्य पूर्वरूपस्यासिद्धत्वेन तस्य गुणे रूपसिद्धेः ॥ नच संप्रसारणाज्ञेनिसूत्र

स्य पूर्वपरयोः पूर्वः शिष्यत इत्यर्थात्तत्र ठो यइतिवाच्यं। अमिपूर्व इत्यत्रापि तथात्वापत्तौ राममि
त्यादौ सकृदपि वेति दीर्घापत्तिरिति चेत्र ऊठ्ग्रहणे नैकादेशस्थानि समाननिमित्तस्यापि कल्प
नात्। अत एव किङितिचेति सूत्रे भाष्ये आ पतेरित्यत्र कृधेर्बहिरंगत्वमुक्तं असिद्धवत्सूत्रे भा
ष्ये पपुष इत्यादौ संप्रसारणशब्देन पूर्वरूपमादाय तत्र बहिरंगासिद्धमापादितं॥ कथमेजं तत्सू
त्रे भाष्ये स्वदाघत्वैकारपदेन पूर्वरूपमादाय संप्रियानपरिभाषया नदाशनिमित्तत्वमापादितं
॥ ननु कथं मत ऊठ्ग्रहणं स्तापकं मप्ठोह इत्यादौ उदिदं मिति स्वरार्थं तस्यावश्यकत्वात् इति चेन्न
। स्वरविधायके ऊठ्ग्रहणे पि भाष्यत्वान्तहि स्वपाठे नैव मात्रालाघवात्। वहेह्निषो अनभिधानात्
भाष्यप्रामाण्यात्॥ पष्ठान्ह स्वरुठविधेयः। स्वरविधायके ऽठिदितिपाठ्यं॥ तस्मात् ऊठ्ग्रहणं
अनन्यार्थमिति भाष्योक्तं संगच्छत इति सिद्धान्तः॥ वाहेर्वेति॥ अत्र मानं चिंत्यं। णिलोपस्य स्थानिव

त्रि॰ गो॰ त्वेन ढोत्राप्रवृत्तेः॥ विसर्जनीयस्तत्र स्थ कैयटोक्तमनुवदति। पिपीत्यादिना॥ भादरणीया इति
२८ परेणकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्रवृत्तेर्नामानाभावः। नच पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वाद्विष्कप
९४ त्किर्मत्वं। पूर्वं कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वेपि तत्र कर्तव्ये परस्यासिद्धत्वे मानाभावात॥ त्वपाघ्ये वमे
वश्यवृद्धरत्नेकथितत्वाच्च॥ कर्तरिचर्षिदेवतयोरितिनिर्देशात् एवकार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ
गमकः॥ अन्यथा विसर्गे नद संगतिः॥ नचात्र गुणाविसर्गे पासत्त्वनिमित्तकत्वेन नात्तरंगे बहिरंग
भावः विसर्गविधौ रेफस्य स्थानित्वपोपादाने नउत्तरपद संबध्ये कवर्णनिमित्तिकत्वं गुणस्य तु
पदद्वय संबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वमिति तत्संभवात्। किंच सर्वथा अस्या त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ द्व्यन्त्रे
मन्त्रसंयोगांतलोपप्रवृत्तपेक्षातिरिक्तविनिष्ठानत्वाप्रवृत्तये नार्के टदमाहे विसर्जनीयाप्रवृत्तये राम॰
च अनेकवचनारंभे गौरवं रात्रे पूर्वकार्याप्रवृत्ते भाष्यवार्तिककाराभ्यां बहिरंगपरिभाषयैवोक्त २८

त्वेनतत्र संयोगान्तस्य विसर्जनीयसत्वस्थमतोयुक्तः पुरिहागणेनवा वहिरंगलक्षणत्वादिति भाष्यं
तु तत्स्थं दोषद्वयमत्र लत्वग्रहणं कुर्वन्वार्त्तिककृत्पूर्वत्रकृतेपि परस्यासिद्धत्वांगीकारात्तत्र द्वी
त्वाज्जश्त्वमिति तत्परिहारस्यापुष्कलत्वादभिप्रायकमिति नतद्विरोधः ॥ अतएव प्रत्याहाराह्निके नार्नमि
निरित्यत्र णत्वं मतिरुद्धिरसिद्धेत्युक्तम्भाष्ये । किंच वार्त्तिके लत्वग्रहणं स्पष्टमत्र लत्वेस्था
निवद्भावार्थं अन्तरेकादेशापेक्षया विशिष्टफलदर्शनायनिमित्तकत्वे लत्वमेव वहिरंगमिति न वहि
रंगपरिभाषयासिद्धिः ॥ विसर्जनीयसत्वस्थं तु एवमपि परिभाषासिद्धा वन्नीत्वमेव भाष्यं सि
ध्यत्युक्तिकुतोनखल्विमादित्वेकदेशिनः पूर्वत्रकृते परस्यासिद्धत्वे भाष्यं नामाभावात् फला
भावात् ॥ पूर्वोक्तानेकभाष्यविरोधाच्चेति प्राञ्चः ॥ अंतरंगे कर्त्तव्ये जातं वहिरंगमसिद्धमित
शास्त्रापकमुक्तं । नित्कालमासिकमसिद्धमित्येतज्ज्ञापकमाह ॥ अन्तरंगे वृतिः परमपीत्विः अपवा

त्रि०गा द्योपयन्मत्र।वरित्ता थो इति स्यादिति भावः ॥ संबंधोत्तरमेवेति ॥ न तु साधनसंबंधात्पूर्वं क्रियाबोधकत्वा
२९ भावेन कथं धातुत्वमिति चेन्न। धातोः साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमात् यथा धातुत्वे कर्माभवस्य
29 तथात्मपि हस्य तापि ति ॥ हरिणो वससमाधिकरणात्। अस्यार्थः यथा भाविसंबंधाश्रयेण
क्रियावाचित्वमाश्रित्य धातुसंज्ञोच्यते। तु धातुभाविषयत्वमाश्रित्योपक्रमेणापि कर्मत्वमु
क्तं। तथा भाव्युपसर्गसंबंधात् प्रक्रमे एवं विशिष्टक्रियावचनत्वं इह रूपनामिति कर्मणोलकारा
सिद्धिपरिहारेति उपसर्गयोग्ये इति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते तस्य तदर्थेन युज्यते इत्यर्थकस्य
प्रतिषेध इति भावः ॥ एवं चेति। साधनसंबंधात् पूर्वं उपसर्गयोग्यत्वाद्यन्तर्भावेण धातुनैवार्थाभि
धाने उपसर्गस्य पूर्वमुपस्थितस्यापि प्रयोगे उपस्थितार्थनिमित्तकत्वरूपमनवकाशत्वमिति भाव ॥ णत्वमि राम०
ति। इह चितं ॥ त्रिणामन्तरेणापि णाभावात् अप्राप्तेः। अत्र गत्यान्सवर्णे दीर्घ इति। वारणीद्रा २९

गमिति नुसमकालप्राप्तिकमेवेति भावः ॥ किंचेति । पूर्वं निङ् इति विशिष्टैव सामर्थ्यं स्यात् ।
विभक्तिसमवधानेन तेन एकार्थीभावकृत्स्नानात् ॥ तत्रापि निङ् इति निषेधान्न दोषः । गति
कारकोपपदानामिति त्वेन तल्लब्धार्थकत्वेन च लकारमात्रो सत्त्वापि साधनसंबंधो जातत एवे
तित पूसमासो दुर्वारः ॥ तिङ् पदेन तिङन्तविनोपग्रहणात् ॥ अपिपष्ठिष जीत्यादौ समानकर्त
कात्विकके: सनर्थसाधनेनैव प्रकृतेरन्तरङ्गस्याशातेः । सेनेकार्थीभावान्न हि शेषस्तांश्च ॥ प्र
कृत्यर्थस्य तदुत्तरं प्रादिष्वो गइ इति न समासः । नैर्विशइत्यादेस्तु सत्वयोग्यादिसर्थः । अलं बहुने
ति । परित्तु साधनसंबंधात् पूर्वं उपसर्गयोग्यार्थान्तर्भावेण धातोः क्तौ उपसर्गप्रयोगे हेत्वभावा
त् । तदर्थुकं ति मतः प्रयोगे एव तदर्थप्रतीतिनियमात् ॥ अन्यथा टाबाद्यभावोपेक्षवृक्षादितः स्नि
त्वादिप्रसंगात् । किं च एवं सति संचस्कारेत्यादौ हि त्वादितः पूर्वं कृतउनापत्तिः ॥ एवं च पूर्वमुपसर्गेणायो

त्रि॰ गा॰ गोनाम तद्र्पसंबंधः॥ ततः उपसर्गात्पूर्वं तत्साधनकार्ययोगः ततः उपसर्गयोग इति मंजूषा
३० यां त्वयोक्तत्वेन उपसर्गार्थस्य कृञादिना एव प्रतीतावपि साधनकार्यं द्वितीयादिना पूर्वमुपसर्गयोगाभा
३० वेन सपरिभ्यां कृञः परत्वाभावात्तत्र रत्वयोग्यस्य कृञ इत्यर्थेनुपहुपसर्गनिमित्तं कं कार्य
मित्याहित्वदीयप्रयासवैयर्थ्यं संपरिभ्यामपरस्यापि कृञस्तयोग्ययोग्यत्वेन तस्य सुडापत्ति
श्च। यदि संपरिभ्यामिति तन्नीपानद्वाव्यवहितस्यापि कृञ्प्रसंगः॥ एतेन नेर्विशः संप्रचेत्या
दौ नव्योक्तोपपत्तिः परास्ता॥ अत एव गोसंज्ञा परस्मादिति सिद्धिः। अत एव च आतो उपसर्गे
इत्यत्रानुपसर्ग इति विवरितार्थ्यं॥ तदेतदभिप्रेत्येमस्कृटकान्तर्थर्वः॥ निर्गतावितिसूत्रयोभा
ष्यकैय्यटयोः पूर्वं धातुः साधनेनेयुज्यत इत्युक्तपक्षपूर्वं धातुरुपसर्गेणयुज्यत इति सिद्धां
तितं। हरिणाप्युक्तं। क्रियाविशेषाः संपातेः प्रकाशं तेन याविधाः कार्याणां मेंतरंगत्वमेवधात् गा॰ ३०

पसर्गयोः ॥ सानैर्या त्तिसबंधः तयाम् न्नेतिसाक्षिपेतिाकथंतर्हि प्रत्ययः अध्येनेत्यादि सिध्धिरि
तिचेत् पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धांतादरेणोक्तत्वेहि। अयंच सिद्धांतो न धातुल्लोपसूत्रेउ
पपदमतिङिति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः स्पष्टः। अत्र च प्रत्ययः लोरध्ययनेरित्यादि निर्देशागमकाः
अत्र च साधनपरधातुप्रकृतिकमत्त्वायाथं परं तल्लवकृतिक प्रत्ययपरं वानेन अभिधावप
तीत्यादौ तत्पं तेन आभेधानेना समासः। नाप्युपसर्गस्यभावतिङः समासः॥ नन्वेवं नैर्विशार
त्यादौ पूर्वं धातुरुपसर्गेणोत्यस्यावश्यकत्वात् तत्रोपपदमतिङिति समासो दुर्वारः॥ इति
चेतवापि संचारकारेत्यादौ समासो दुर्वार इति चेन्नत्से॥ यदि तु उपज नित्यमारगानिमितोप्यप
वाद इतिन्यायात्स्यैव तिङा घुमत्त्वान दोषः॥ उपपदमतिङिति सूत्रे पूर्वं धातुः साधनेनयुज्य
त इतिन्याये नभाष्यकृता परिहारस्य निविशनेरसाधतिरिक्त विषयः। तत्रापि पूर्वं धातुः

त्रि॰गा॰ साधनेनेतिमायाया अपवादमपि तु प्रसंज्यनिषेधमात्रमायाता उग्रहायैवं न धातुलोपस्त्वेभाष्ये
३१ मधुरस्माद्देशोपूर्वं धातुः साधनेनेतिमायायाअपवादमपि तु कं मायातानुग्रहायैवपूर्वं धातुरुपसर्गे
31 माद्दैरंतरंगत्वात्गुणेउप्रसंज्यनिषेधमात्रमायातानउग्रह स्फुट एव इत्यच्च तेन हिं ममाप्ये
वृमेव तुल्यमेव॥ ननु पुरः पनुपास इत्यादि विपपे पूर्वं धातुरुपसर्गे गौणत्वसाव स्पष्टकृतयापूर्वं
दीर्घं पराप्य रसाया प्रतिरिति चेन्न। विभिन्नकालिकयोरपि वांगणीदोगमि न्यायेनोगीकारात
त्। अनुपयोः शेतेः पर्यायेइति निर्देशो प्यत्र गमकः॥ अतिप्रसंगत्वं नित्यत्वाद्वारणीयः
॥ननु प्रसपुरस्तादिरूपाणामप्येवमेवृसिद्धौ पूर्वं धातुः साधनेनेति किमर्थमिति चेन्न अ
ध्यगीष्टेत्यादाव नांगस्यागड्रादे दीर्घादितः पूर्वं प्रवृत्त्यर्थमित्यवेहि॥ इतिप्राहुः॥ अत्र राम॰
पाठद्वय॥ यास्कृते तरंगरस्कृतरंएते नेत्यात्म्यस्यादीनां बहिरंगत्वाच्चेमकः॥ क्वाप्यनुस्वेखाच्चे ३१

स्तुनरमेत्तेनेत्योरितित्यपरः ॥ तत्र हि तीयः स्फु ग मः ॥ आयेएतेनेत्य स्य विशेषापेक्षस्य यत्र सा
मान्यधर्मनिमित्तकत्वमापन्नत्रैवबहिरंगत्वांगीकोरणेत्यर्थः ॥ सिद्धांतिनेति । अंतरंगत्वा
त्ववुङ्न्नीहि रितिवुंदृत्नमपेक्ष्यैषसिद्धांतीपपूरमसिद्धांतीनुनैषहि गुः । कस्तर्हि बुङ्न्वी हि
रितिवदृनेवेतिवोध्यं । अन्यथेति ॥ सामान्यापेक्षोंतरंगोत्सर्गोणविशेषापेक्षवहिरंगापवादत्वा
धइत्यर्थः ॥ स विन्नइति ॥ अत्रहि अह्नदित्ते । अह्नदित इत्यत्रापेक्षमांतरंगास्तांतेत । मरत्स्क कें । प
रं तु विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वेप्युपयोगादिति सत्रस्थभाष्यसामारापात तत्राहि सांस्कृ दिन मित्यत्र वि
शेषापेक्षत्वेन बहिरंगमशिानुणइति अरणं वाधित्वांतरंगत्वात्तकुगती तिसमासइत्युक्तं तामा
दीनांमत्यपविशेषापेक्षत्वेन तौल्यान्तुपारः पदिति सत्रभाष्यविरोधः । यत्रतु विशेषापेक्षोपवाद
स्तत्रतेनैवसामान्यापेक्षस्य वाध इति दिगिति माहु ॥ पूर्वोपस्थित इति ॥ पूर्वोपस्थितेरित्यर्थः । तेनत्व

त्रि·ग्ना· ऊ चिमितन्वाग्निपएवपूर्वमुपस्थितिरिन्निनिरस्तं ॥ वाय्वोरित्यादाविति । वस्तुतस्तु वलिलोपेअ
३२ न्तरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तसाह्यानित्यत्वेनात्रवारणं भाष्यकृतोनतु जोऽस्य ठाहिरं गस्वेत्यादिनि
3 मित्तेनतुनय त्कं । नचैवं अस्य पूरित्यत्र तस्य विशेषान्तर ध्वन्त्रेस्तत्रसंयोगान्तलोपबहिरंगप
रिभाषया वारणं परभाष्यासंगतेश्च । पयुषरस्यादौ बहिरंगपरिभाषयाऽसमासारणस्यासिद्धत्वे
त्वेन अन्तोलोपानापत्तिः प्रा प्रातिपदिकान्तस्य इत्यस्य भाष्यासंगतेश्च ॥ लोकन्यायसिद्धस्य तेनतरंगमा
त्रापेक्षापक सिद्ध परिभाषयान्तद्वाश्च येनानेबहिरंगासिद्धत्वबोधने बाधकाभावाच्चनन्वसमत्तेपि
दीप्तिनमत्तेपि ॥ एकादेश इति ॥ अन्तरंगानपिविधीन बहिरंगो ल्यपूर्वाधते इतिनु अंतरंगनि
मित्तविनाशकस्यैव प्राबल्यबोधक इति भावः । नचित्रणः पूर्वपदसंबंधित्वे सिद्धस्यान्तर एमु
पदंत्वेसान्तपद्धाद्योतितेनेनैवपूर्वत्वाभावेसिद्धेषत्वग्रहणवैयर्थ्यमत आह ॥ एकादेशस्येति ३२

तेनेति। अन्तरंग इत्यस्यानुवर्त्तनेनेत्यर्थः। अन्तराविति। ज्ञातस्येति निवेशादेवेत्यर्थः॥ अत एवेति॥
अज्ञानिरूपितमात्रं तदर्थं निवेश्य ज्ञानिश्चास्यानन्तर्यस्य निवेशादेवेत्यर्थः॥ अन्तरा वा अचः प
रस्मिन्निति सत्त्व इति। नाज्ञानन्तर्य इति परिभाषायामाश्रितस्य तत्र ज्ञातस्येति निवेशाये स्पया।
एतन्न भाष्येणोक्तं भावकस्य न मे वलघित्तिभावाः। इमल्लमिति॥ परे तु नन्तावत्तुग्रहणम
स्यालिंगन्त्वहोत्यैकदेशस्य पूर्वपदसंबंधित्वेन तुकोपि पदद्वयसंबंधिवर्णाद्वयनिमित्तकत्वा
त्तद्वत्त्ववत्॥ किंच धातूपसर्गयोः कार्यस्य साधनयोगनिमित्तकार्यातिरिक्तकार्यापेक्षयान्तरं
गत्वस्य न्वयापूर्वं मुक्तत्वेन ह्रामसयस्य चासाधनबोधकत्वेन तुगपेक्षया एकादेशस्यैव अंतरंग
त्वं। किंच साधनकार्यस्यान्तरंगत्वे उपसर्गयोगात्पूर्वं साधनयोगेन प्रवृत्तिः स्यादिति निमित्तकत्वं बी
ज॥ मध्यस्ते च तुकः उपसर्गयोगो तत्तिक्रस्यं निमित्तकत्वेन तत्र बीजाभावेन बहिरंगतया तत्तोप्येका

त्रि०ज्ञा० देशस्यैवांतरंगत्वं सच स्फोरेमादौ दित्तः स्फुट एव। अमथा तत्रापि हित्वादितः स्फटो वहिरंगत्वा
३३ पत्तिः। प्रथमस्माद्दौ नु पूर्वोप हि निनिमित्तकत्वेन निषेधस्यांतरंगत्वं गुणस्य त्वनंतरोपस्थित
निमित्तकत्वेन वहिरंगत्वा न तु पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयनिमित्तकत्वात् । पदद्वयसंबंधिवर्णद
33 यनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वं नु धातूपसर्गकार्यमिन्त्रएव। पवृधातूपसर्गोत्पन्नतरमात्रनिमि
त कमुभयनिमित्तकत्वे च तन्न्यायमेवांतरंगं गंस्यथाप्रत्यगित्यादौ सयोगांतलोपः। प्रवृत्ते नु नत
युत्कोस्यपूनिमित्तकत्वस्यापि सत्वात्॥ किंचाषत्वनुकोऽस्मिन्त्रनुग्रहणस्य फलं कस्य स्वरव
स्तस्य छत्रं व. सेछत्रमित्यादौ दीर्घात्पदांताद्वेति तुगभावः। नहि तत्रांतरंगत्वं तुकः। किंचवा
धीत्यादिष्वपि अंतरंगेनिमित्तविनाशकेति विशेषणाभावेन अंतरंगानपिपिधीनवहिरंगोऽस्य रम०
पूर्वाधनरइत्तिपरिभाषया एकादेशशास्त्राधित्वात् सपिदीर्घत्वकोः मा सयोर्निमित्तत्वात् परत्वात् अंतरंग ३३

त्वात् तुकः पूर्वं दीर्घेनुगमासौ न दर्शे षत्वतुकोर् असिद्धे सत्वतु ग्रहणं॥ अतएव परा जग्धेति सिद्धं॥
अन्यथात्राप्येकादेशे जग्धिं वाधित्वाल्यपि पश्चात् जग्धारे देशे एकस्यापि तेनापहारणप्रतिः
षमत्वे कादेशात् पूर्वत्वपि अन्तरङ्गमपि एकादेशं वाधित्वा मति पदविधित्वेन जग्धादेशे न तत्सि
द्धिः॥ यद्वा जग्धदेशस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन एकादेशतो अन्तरङ्गत्वं नित्यत्वं चेत्यतः परि
भाषया तरापि एकादेशं वाधित्वा जग्धिसिद्धिः। लुकस्तु सम्प्रत्तमेवप्रवृत्त्या अन्तरङ्गोपस्थितिनिमि
त्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमन्तरङ्गत्वात् परत्वान्नित्यत्वाच्चैकादेशे षत्वतुकोरिति न स्यासिध्यत्वा
त्तुक्सिद्धिः॥ षत्व ग्रहणं तुज्ज्ञापकमेव त्रैपादिके अन्तरङ्गोपस्थितेरसमवजे रूपपादित्वात्त्वाद्बहिरङ्गः पू
र्वपदसंवेधित्वेने साधुपुत्रं अनवृद्धावस्यकार्यार्थं तद्यान्तरङ्गपरिभाषा गच्छति विषयत्वाय न द
ग्रच्छतेः॥ न चावृत्तिभत इसत्र अवाचा लेनाविद्रूपयोरिति षत्वे अवाङ्गोरेकादेशस्यासिधत्वार्थं षत्व

त्रि॰ ग्रा॰ ग्रहणस्यावश्यकात्तपाकथं वैयर्थ्यं । एकादेशान षत्वस्यैवात्र बहिरंगत्वात । किंच परासेधदित्यादौ
३५ षत्वाभावापत्तेः ॥ अत्रोपसर्गो टोरेकादेशस्यासिद्धत्वेनोपसर्गेऽह्णो णः पात्वान्मषत्वं । अत एव सहे सा
ढ्र इति सूत्रे सहि ग्रहणस्य सह अडेन सा ढः तस्यापत्तं साडिति फलमुपन्यस्य षत्वतुकोरिसेने
नने रुद्धं डितं भाष्यकृत्ते तिवाच्यं । ज्ञापकपरं भाष्यं ममा एषनैवामनमभिधाधानान् । सहे साढः र
ति सूत्रस्थं भाष्यं तु पर्वपक्षस्थ इत्याचार्ये साधकं । सहो रिति सूत्रस्थ भाष्यानुरोधेन [illegible] विप्रतिषेध
सूत्रस्थ ज्ञापनवर्णनमेकदेश्युक्तिः ॥ ॥ किंतु वाचनिकोऽयं षेति वा कल्प्यं । अत एवान्तरंग इस्मस्यान्त्रा
नुवृत्तिः । अन्यथा स्याः षत्वतुकोरिति सूत्रस्थानयानेदसंभवः अज्ञानन्तर्यपदेन चाचनिरूपितमे
वानंतर्यं नत्वज्ञनिष्ठमयनिरूपितं क्रमस्यपीतीति सूत्रस्थभाष्यानुरोधात् ॥ धुमिग्रादकयाना ग्रा॰
च्चान लोपः स्कविति सूत्रेकृतितुग्रहणं तुयरपरया निमित्तत्वमाश्रित्य बहिरंगत्वासयरोनमानमि ३५

त्वयैव पूर्वमुक्तत्वेन बहिरंगपरिभाषाया अप्राप्त्या आवश्यकं नलोपः सु विर्नि सूत्रे भाष्यकृतासि
न्नियान्तपरिभाषया सिद्धिभाष्ये स्मिन्नस्त्वं ङनेन च प्रदीपकृता चोक्तं भाष्येस्य परिहारो यायान्तरोय
न्तस्मणान्तपा वहिरंगपरिभाषया च नस्य स्वं ङित्वेन तत्प्राप्त्यां खडिते न चार्थ्यान्तरेष्वत्र स्मायाः कर्तुमनु
चितत्वाच्च ॥ असपूरित्याद्यौडुटो सिद्धत्वान्न वलि लोपापत्तिरिति तु वलिलोपे अंतरंगपरिभाषायाः
अप्रवृत्त्या समाहितं पूर्वत्रेह ॥ वहिरंगमिति ॥ न चैवं तरंगपरिभाषयां पगराव्देन समस्मं तपं चम्वं
ताम्यन्तरे यान्तस्यैव येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन ग्रहणात्कथमेतदिति चेत्सत्यं ॥ अत ए
व प्रागुक्ते मित्य वोचाम ॥ इको यणचीत्यत्रान्तरंतद्विधिपक्षे स्थानेऽन्तरतमगुणादनभाष्यं तु कैयटरी
त्या परत्वाभिप्रायकं न चोनराव्दमाश्रित्येन्यापु किन्तु पण्ड्द्रूपं शेगुणाये स यान्सूनानयेस्तेन
प्रतीतं नांतरंगत्वनिबाणाय गुणस्यप्रणयेऽस्याजिमित्तां शेन्सू नानयेऽस्त्वेन समीकरणाभिप्रायेति

त्रि॰ ग॰ नयेन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः ॥ व्यर्थाऽसेति ॥ इतः पूर्वं सिध्येदस्य तरं जवममारिष्याधना
३५ र्थं त्यमाविभक्तचविभक्ताविभक्त्यानुव्यापाननैव सिद्धेरिति चेन्न । त्वं डित्थः पुत्रोपस्येति विद्वैः येषु
35 ष्यात् डित्थः पुत्र इत्यत्र त्वादेशाभावात् ॥ तत्र विभक्ताविभक्त्यावश्यकत्वात् ॥ तदा श्यापदेति । म
यं यत्तानुवृत्तिर्ज्ञापिको निवर्तनो भाष्यकृत इति अर्थः ॥ वाचनिक एवेति । न तु प्रत्ययोत्तरप
दयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणेत्तायकमस्त्विति चेन्न अतो लोपदृष्टिचेत्यत्र कैयटरीत्यास्व
विहृद्य धर्माक्रोतस्यैव समुच्चयांगीकारेण प्रत्ययपदस्य विभक्तिभिन्नप्रत्ययपरत्वात् ॥ पदेषु उ
त्सर्गसमानदेशापवादा इति निमित्तं । भाष्येक्ताप्यनुक्तेर्वान् ॥ अस्ति ध्यवत्सूत्रस्थभाष्यं तु तत्रैव कै
यटेन प्रकारान्तरेण योजितमिति निर्मूलं पुष्पाकारेण विधानं तु न ज्ञापकं । साकच्के फलभेदा णम॰
त् । प्रत्ययोत्तरपदसूत्रस्थभाष्य तु अपं भावः ॥ प्रत्ययपदसमक्तरीत्याविक्ति भन्नपरं । तत्प्रचलनवाप्यपवा ३५

द्रत्वं न तक्रकौण्डिन्यन्यायेन एतदुद्देश्यतावच्छेदकाप्रत्वात्। किंच तक्रदिन्यायाविवक्षितधस्य पुनर
नुपादसामर्थ्येनवाधमात्रं ।एवं च लाघवान्यमाविति विहितस्यानुवादेन निमित्तमात्रार्थकं विधा
नं तु नैनैव ।। यथा वृनोरचेत्सा दौनहिं नैनैव मपर्यन्तस्यादेशेऽसिद्धे स्तदनुवृत्तिर्व्यर्था न च मपर्यन्ता
नुवृत्तिरनुवादार्था ।। अन्यथा सर्वादेशार्थतया विधायकत्वापत्तिरिवाव्यं ।। द्विगुरेकवचनमि
त्यस्यापि न हि तार्थ द्विगोविधायकत्वापत्तेः ।। यदि च लाघवात्तत्र तथाप्रकृतेपि तथेत्यवेहि
।। यदि तत्स्यार्थं क्यायपूर्वविधायकत्वं तर्हि तन्नवादिवाधनार्थत्वं तत्वीजस्यानुवादकत्वाभावात्
तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य चोक्तरीत्या अप्रवृत्तेः । न तथा चान्तरंगत्वात्तद्वारस्य एव । अनयोर्बाधकाइतिव्य
र्थ सन् अस्यां ज्ञापकं न मपर्यन्तानुवृत्तिः ।। अत एव भाष्ये यथान्यत्रान्येकवचनादेशास्फः ।। मपर्यन्ता
नुवृत्तिरनर्थिकास्यादित्युक्तं । एकवचनादेशयोस्तु यादयो यदि वाध्यास्युरित्यर्थः ।। एवं च मपर्यन्त ।नुवृ

त्रि·गा· स्तवादिबाधकत्वाभावमात्रं प्रयोजकं स्पष्टमेवोक्तं ॥ तथा चन्नाय्यादिष्वपि ज्ञापकसिद्ध एवा
३६ यमर्थ इत्याहुः ॥ शंकापरेति । बहुष्विमस्य बहुवचनेष्वित्यर्थमाश्रित्येदमुक्तं ॥ आवश्यकत्वा
दिति । इदं समाधानमित्यनेनाचष्टि ॥ इदं चिंत्यं । सामासिकलुकोप्येवं बलवत्वाभावे भाष्यासंगतेः ।
परेणु अंतरंगानपीत्यपघटितः पाठो न कृत्वापि भाष्ये दृश्यते । अत एव स्वमोर्नपुंसकादित्यत्रापि
घटितः पाठो केषांचिन्मतेनोपन्यस्तः कैयटेन । तथा च बहिरंगलुक एवानेन बलवत्वं ॥ अत
एव तद्राजस्येति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते । सामासिकलुको बहिरंगत्वेन तद्राजलुक्बाधक
त्वात् ॥ अत एव स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे स्यदादिभ्यस्येति सूत्रे पठितं । बहुशो भाष्ये कैयटादिग्रं
थाश्च यत्रैवानुकूलाः । एङ्ह्रस्वादिति सूत्रस्थं भाष्यं तु एकदेश्युक्तिः । बहुभाष्यविरोधात् ॥ अ
त एव त्रिचतुरोरिति सूत्रस्थं प्रियतिस्रमिति भाष्यं संगच्छते । शब्दोत्तरादिति न्यायेन लुकोप्यनित्य एम०
३६

नपायरत्वानित्यभावप्रकृतेः॥ अतएव च भवनादि मादिसिद्धिः॥ अन्यथा अनेनन्यायेन हेलुकि
नादसिद्धिः॥ ममनुशब्दांतरस्येतिन्यायेनलुकोप्यनित्यनपायरत्वातान ऽ सिद्धिः॥ अतएवचत्वंब्राह्म
णांकुलमित्यादौलुकंवाधित्वाम सनीस्यं सरस्मादावपिलुकवहिरंगएवेतिनशेषः॥ कपथिव
न मित्यादौ नु कता कृत्तम संज्ञित्वमात्रेणानित्यत्वातलुकिं नात्वादीतिप्राहुः॥ निमित्तविना
शके ति। तत्फलनुभवकंनमतिक्रांतोअतिभवकानितिसिद्धिः॥ अन्यथा पूर्वमक चो अप्रत्य
नौयश्चादुपसर्जनत्वातदनापत्तिः। एकार्थीभावेनानुपसर्जनत्वनाशेपितत्फलकृत्वाभावात्
पूर्वपदद्‍ति॥ससम्यंतपाठः॥तदाश्रयत्वेचेतिसप्तम्यंतपाठः॥उत्तरपदत्वाश्रयरोइतितदर्थः। न्याये
नतदाश्रयत्वोनिषेधाभावेनद्रुशब्दस्योत्तरपदत्वेपीत्यन्वयः ननूत्तरपदत्वमेवपरादिवदभावेनआ
नेष्यामः। नतूत्तरपदाश्रयत्वं। नाद्रूप्यौशेअतिदेशआपादानाश्रयत्वोपि अतिदेश्यधर्मनिमित्तकेवि

त्रिं॰ गा॰ धौ नाद्रव्याश्रयत्वमात्रेण निषेधे सर्वोसामित्यादौ स्फटःश्रियरमादौ इयङ् सौरपरोमात्रण
३८ त्वस्य चानापत्तिः॥ अत आह॥ तदेकदेशेति। एकादेशस्योभयस्थानिकत्वेन दृश्य दैकदेश
३७ मात्रस्य विकाराभावादित्यर्थः। इदमपि चिंत्यं। एकदेशविकृतन्यायरोमादिविनिवेयेवौरा
हरणाद्दानातं। अचः परस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये श्रायस्तादिस्यादौ एतन्यायसंचारस्य ध्वनितत्वा
त्। गुत्ताएकमित्यादौ सर्वत्रापि एतन्यायेन दृक्कशब्दे ऽदृक्शब्दत्वांगीकाराच्च॥ परन्तु भयत्र
आश्रयणेनांगादिति निषेधविषयेनैकदेशविकृतन्यायः। अतीयामटीपादिमादौ तन्निषे
धविषयेपितु तन्न्यायप्रवृत्तावुक्तनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः॥ अत्रैवहस्वापत्तेश्च। अत एवभा
स्यन्तरमत्रहस्वं स्यपत्तस्य सत्वं प्राटिनेस्सत्र तत्परमकृतिस्वं च भाष्ये किंत्वोभयत्र आश्र राम॰
यणादितिनिषेधेन निराकृतं। अचैकदेशविकृतमिति न्यायप्रवृत्तौ तदसंगतिस्पष्टैव॥ एवं च ३८

सोमेंद्र नेतन्यायामर्द्धर्त्तरिति भाष्योक्तं ज्ञापकं सम्ममेव ॥ गुडोदकमित्यादौ तूदकशब्दे एकदेशविकृ
तन्यायेनोदकशब्दत्वं नास्त्येव ॥ अत एवांतादिवत्त्वे भाष्ये अंतवत्त्वे गुडोदकमिति लक्ष्यमुपन्य
स्य नतः प्राप्तिनेति चेत् फलमप्यस्याभयनआञ्छ्य इति निषेधेन निराकृतं ॥ तेन गुडोदकमि
त्यपि निराकृतं नतन्यायेन मात्रयापि विशेषोऽस्ति । प्रायस्मैवित्यादौ त्वेकदेशविकृतन्यायेनांगत्वा
दितिभयत्त्वेव ॥ एकादेशघटितानां उगिदाद्यन्तानामेव उमादि विधानेनां नवत्वस्य तु मादौ वैय्य
र्थेनाप्रसक्तौ नत्वस्य क्विमूलोक्तनिषेधस्याप्रवृत्तौ क्तनिषेधाविषयत्वात् ॥ एवं मातुः कृपेत्यादा
वपि एकादेशे सकारस्यैव प्रत्यययत्वं । एकदेशविकृतन्यायापरादिवत्त्वं तु न एकदेशमात्रस्य
परादिवद्बोधनेपि रेफविशिष्टेतरभावात् ॥ पदादागमन्यायस्य वर्णग्रहणे प्रवृत्त्यसंभवस्यो
क्तत्वात् रेफमत्वात् तु नैकदेशमात्रस्य परादिवत्त्वबोधसंभवः परशब्दे नोकारादेशप्राक्

त्रि॰ ग्रा॰ कालिकसमुदायस्यैवग्रहणेन रेफे णत्वव्यवधानात् । अत एव वेदद्रुहु पथस्ये जिस्तन्त्रे भाष्ये अत्रैव षत्वमा

३८ शंक्य परपरत्वाभिमायेण परादिवत्त्वेन मसयोः ष्वमाशंक्य मत्त्व पूर्वविसर्जनीयस्थाय मित्युक्ता

३४ रपरत्वाभिप्रायेणोक्ताभिमायकं लुप्यते अत्र मसपूर्वविसर्जनीयो णत्वस्येति उक्तमित्याद्रु

॥ मगृह्यादिभिरिति ॥ अजाद्यं दंतत्वादिति भावः । एवु निष्ठ्यादिनारिंद्र स्पदूं हेपिं प्यंता

ह्रज्ञायं न मित्तींद्रस्यैव पूर्वनिपातः । सोपस्त्यनुञ्ज । स्पर्हि जतत्वात् पूर्वनिपातः । पद्युपिसोमादिं

द्रं एव वश्रेष । यावदधिकारमितिव्र स्वस्तनम्मात्वात्त्वावसरे तथैव भाष्य रूढमिह कत्वात् । तथा

पि चंद्रलोकस्य धर्षिणः पूरमगत्सवधित्वेन मनसोज्ञातत्वे न च तत्त्ववीध्यं । विरणपद्युपिसा

क्षात्परत्वं स्वेति सर्वंज्ञोऽस्पृहितः । तथापि तेनोयं द्वन्द्वस्वीकारोणावरत्वं वोध्यं । अत एव वेरे एम॰

सर्वत्रैद्वाविस्यत्यैवमयोगेन वैपरीत्येति दिक् ॥ अभ्यासंसंवंधीति ॥ यद्यपि संज्ञाकृतस्यवह्पेक्षित्व ३८

रूपस्य वा बहिरंगत्वस्यानाश्रयणमित्यर्थः प्राक्॥ तथापि अंगनिमित्तत्वात् अभ्यासांगोभयो
निमित्तत्वाद्वा तत्त्वं बोध्यं॥ वस्तुतस्तु इयनीसाद्दौ श्लुना अन्यथापहारेण हेयासंभवात् इयाये
त्यादावुभयोः समत्वात् परत्वादिङ्वारणापासवर्णग्रहणमावश्यकमिति न ज्ञापकमि
ति प्राचीनमतमयुक्तमेव। सकलं तत्त्वक्ष्येति। क्व वितवा धकेन बाधेपि प्राप्तिमात्रमस्त्येवेति
भावः॥ र धातोरेवेति। तेनानारमतिक्रांतैरतत्त्वभिरित्यत्र न। एऐ इति॥ न चात्र कास्तुमम्मादिति इजा
दिरिति वा मस्यादिति वाच्यं॥ कास्वनेकाचग्रहणमित्यस्य प्रत्यपग्रहणमपनीयतत्त्वस्थाने अने
काच इति वाच्यमिति पक्षान्त्यपणात्। द्यापासरइति सत्त्वे आसिग्रहणे[illegible]नाकारे देणमनेतिकृत्स्न
नसमत्वेन गुर्वादेरच्छत्त्वेव सिद्धे गुरुमासेन मुख्यगुरुमत एव ग्रहणाच्च॥ उवोणकौ पिषतीति॥
पथेष्टं नामधातुष्विस्फुके रितिभावः॥ अतमेरत्ति। तद्गुतरमेव आदेस्त्वा। येनस्येत्यके रितिभावः। सोऽप

त्रि॰ गा॰ कालेनोनरमेयेति। ननु ततः प्रागित्यर्थः। प्रकृते तु ततः प्राकृतत्सम कालेच भासेनेत्यर्थः॥ शा
३९ स्त्रबाधेति। ऊधि शास्त्रबाधेत्यर्थः। आरन्तीति। अन्तन्तवदन्तवद्भिरित्सादौ दीर्घो लघोरिति दीर्घो
39 प्युत एवेति बोध्यं। तस्य त्वदीदिपदित्सादौ चारितार्थ्यं। दीर्घविधाविति। ननु वरदीर्घप्लो
पेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमेन कथमत्र निषेधः॥ किंच रीर्यं ननु रित्सादौ तु क
नियमेन न पदान्तेति निषेधस्य बाधेपि पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधस्य अभ्यासकार्यमतिबंधकी
भूतेनैतत्कृतनिषेधस्य च प्रवृत्तेनोत्तरसिध्येको नियमेन तयोरपि निषेधयोर्निवृत्तेर्वक्तव्यत
या आरन्तीत्यादौ अभ्यासकार्यप्रतिबंधकेत्यस्याप्रवृत्तेनौ दीर्घो नापूर्वेत्ति रिचेन्न। उक्तवार्तिके
दीर्घग्रहणस्य हूप्रयोजने रिर्येतुः क्रियो रितित्राद्येभ्यासस्यनत्वतीत्सा अधातुत्वेन धातो एम॰
रिक एव दीर्घविधानेनांत्येगुणानामित्सुमत्रत्वेन दोषाभावे दीर्घग्रहणस्यैवाकर्तव्यत्वात्। यद्वा ३९

क्तवार्त्तिके व्याख्यानाद्दाक्षमिकदीर्घस्यैव ग्रहणमिति शेषः ॥ वस्तुतस्तु पूर्वोक्तरीत्या उपधायां चेत्य
त्र अभ्यासजिघ्रीतिनिषेधबलेन चसाभ्यासस्यैव धातुत्वेन रिर्यन्तुरित्यादौ दीर्घवारणार्थं उक्तवार्त्ति
के दीर्घग्रहणमावश्यकं । किंच नपदान्तेति सूत्रे सासमिकदीर्घस्यापि त्वया ग्रहणेन आयसा
विन्यादाविव हंसाविन्यादौ सान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोगत्वात्सान्तमहतइति दीर्घवारणा
पोक्तवार्त्तिके दीर्घग्रहणमावश्यकं तेन च सासमिकस्यापि ग्रहणमित्युभयमप्यावश्यकं क
थं तर्हि आरनीत्यादौ दीर्घ इति चेदित्थं । उक्तवार्त्तिके के दीर्घपदेनोपधादीर्घस्यैव ग्रहणेना
दोषात् ॥ नपदान्तसूत्रे पूर्वत्रासिद्धे नेत्यनुवृत्त्य वरयलोपस्वरसवर्णद्विवचनादीनि नपा६पा
निरतिभाष्योक्तरीत्या नद्दकारणेनसूत्रे वार्त्तिके च दीर्घग्रहणं व्यर्थमेव वार्त्तिकतन्त्रस्य सूत्रस्थ
दीर्घग्रहणमनुलक्षत्वस्यतत्रैव भाष्ये उक्तेः । रिर्यन्तुरित्यादौ पर्यन्तउपधायां चेति सूत्रे अभ्यास

त्रि॰ गा प्रतिबंधस्यैवव्यातिकत्वेनोक्तेरदोषः। सच दीर्घग्रहणे कृतेऽपि आवश्यक इति तत्रैव वैरूप्यादेस्पष्ट
४० फलकंचैतत्॥ अन्यथांहसाविसादौ खरदीर्घत्वस्य चारितार्थ्येन अभ्यासकार्यप्रतिबंधकेति
40 निषेधवत्वेन पूर्ववासिद्धमित्यनेनप्राप्ति तस्थानिवत्वाप्रवृत्ते त्तेनवाध्येमानाभावादितिदि
क्॥ अरिरियादिति॥ वस्तुतस्तु प्रतिबंधकेतिननिबंधफलाभावात्॥ अरिरिपादितसत्वतुअं
तरंगत्वादिपद्रि॰ नदोषः। तत्रिवेशोल्लरूपासिधेस्त्रतिपाहिउपधाकार्यद्वित्वात प्राबल्यमिस
त्रस्थेजरंतुंडेवत्तोभावेनणावचरइतिनिषेधाविषयेमाभवान्तटिटतरइमादौचारितार्थ्येन
अचकाणादिसादौहित्वात्पूर्वणावचरइतिनिषेधेनवधिरभावेद्वित्वोत्तरंवृद्धौकाणपादीना
वेतिविकल्पेनह्रस्वाभावेस्थानेस्थानिवत्वेनसवद्वावापत्तेः॥ एवंकव्यधातोर्णिचिअचका एम॰
वदित्यादावपि। अयप्रकृतैकाज्झितिसत्वेनस्रष्टःजेष्ट इत्यादौप्रयोजनमुपन्यस्य अकारे ४०

घ्नाः सामर्थ्याल्लोपो नेति तत्स्त्रत्वस्थभाष्येण ओपूर्पणा जिष्णुवचनं ज्ञापकं कृत्स्नानुस्मतीपः
यथा तुल्यजातीयकाः पुष्पणं जपः कथं जातीयकाः श्यैने वर्णपरा इति हि वचने चीति सूत्रस्थ
भाष्येण च पदद्विरुक्तौ पंस्वडे उवर्णस्थानिको अवर्णः परिनिष्ठितरूपे ऽस्य पतेन तत्रैव णावच
आदेशेनेति निषेधः अन्यथा ऽस्य शब्दाणि चिचडि णावचर इति निषेधेन टिलोपाभावे अभ्या
से ऽस्य वणार्थत्वेन नाकारोच्चारणं पैप्यर्थे इति तद्दसंगतिः॥ औ न न दि ति तु अस्माध्येव॥ त
थाच अचकारादि तत्र णावचर इति निषेधाप्रवृत्या पूर्ववद्धौ पथ्या हि त्वे स्थानिभूता दचः
पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात् स्थानिवद्भाव इ चेन्न। उक्तभाष्यप्रामाण्यात् स्वडे परिनिष्ठितेव र्णो ऽस्य
पतेः स्त्रतस्य पर्तं कस्यने पि उवर्णस्थानिकेति निवेशे मानाभावात्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति विहि
तस्य गाङ्कुटि नन निषेधः निषेधे सति अजादेर्द्वितीयस्येति णिचएव हि त्वेऽतन। स्वडे वर्णपरत्वा

त्रि॰ गो॰ भावात् किं च इट्टकिट किटेसत्रमग्लिष्टा हिटि अजुलिड्वित्वे कार्ये रांगमित्यस्य तत्र खंडे एतेने काच्
४१ इति पुर्वितस्य स्थानिवद्भावेन अभ्यासे प्रणापत्तिरिति दिक्॥ अंगसंवंधीति। इदं समानकार्यित्वे
एवेति पूर्वेण गतार्थं॥ अनिसेति। ननु नुकृ रूपोनेत समानकार्यित्वे इति वार्णपरिभाषायाः अ
मच्छ्तावत्तांगत्वात् किं तत्तन्निवृत्तये सतुड्निर्देश आवश्यक इति कथं अनित्यत्वेता पक्
मितिचेन्॥ एतस्यैव परमसिद्धांतितत्वेन पूर्वस्य सर्वस्यैतन्मूलकत्वेनादोषात्। जातेंतर
गस्येति। प्राप्तस्येति शेषः। अंतरंगे असिद्धत्वमिति तु प्रकृतमंतरंग इत्यनुवर्त्तनेन तथा चांत
रंगे जाते मात्रस्य वहिरंगस्यांतरंगे कर्त्तव्ये असिद्धत्वं न वोध्यते इत्यर्थः संपद्यते एतेन जाते अंतरंगे
वहिरंगासिद्धत्वस्य पूर्वपक्षिणानंगीकारेण न त्स्वंडनं मकृतानुपयुक्तमिपास्तं। निमित्तविना ए॰म॰
शसंभावनापि इति। एतेनैव सामंजस्येन द्वारैव निमित्तविनाशसत्वेने मात्रिपर्वोक्तं हेयमेव॥ अत्र ४१

निमित्तत्वं कार्यसाधुरणं वोध्यं तेनसोर्हल्ङ्यादिलोपनिमित्तत्वेपिन सक्तिः॥ननु निमित्तवि
नाशसंभावनापि परिगणनत्वञ्चेत्तौ निमित्त तर्हि अन्त्योपधेन इति सूत्रेण प्रकरणं द्वार्थं मत्त
आह॥तत्प्रकरणं पांत्विति॥नैमित्तिकस्याप्ययापर इति स्थानिनः स्थिति श्चेत्तपि वोध्य॥समार्थाना
मिति॥ननु समर्थग्रहणेन सामर्थ्यान्न भविष्यति तोमात्रेनेपिपश्यामामस्सवर्णादीर्घे निवृत्तेः कथं नि
राक्रियेति चेन्न॥सामर्थ्यान्नधितः साधुरसमर्थाश्रयणात॥प्रक्षालनाद्धि पंकं स्येति न्यायेन कत्वा
निवृत्त्यपेक्षया अकरणं त्वेविधितिटीसिष्टोकं दूषयन्निभावोति॥तदाशयं पदइति॥दस्फुत
रमाङुरिति शेषः॥तत्र च पूर्वोक्तस्य केचिदित्यस्याचयः॥पतिपद्यविधित्वादिति॥ननु निप
मशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धांतात् नरट्विधावेव स्वेकाजित्यत्र वस्विक्तके ऽरिटो
पिमतिपद्विधित्वमिति चेन्न एतत्म्ये वस्वेकाजित्यस्यानुवादकत्वेन विधित्वाभावात्॥यस्य च विधि

त्रि·गा· त्वं आर्धधातुकस्येत्यस्य प्रतिपदविधित्वं न वाप्यसैव गतिः। अन्यथा वृश्चेः काजित्यस्य वलादि
४२ त्वान्निमित्तकत्वापात्तमादाय अकृत्त्वमूह परिभाषाप्रवृत्त्यसंभवात्॥ बाधकत्व इति। पुष्णा
५२ सात्त्वस्येति शेषः। न चिपायेत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन णोपत्यादिना वृध्यादेर्बाधापत्तिः। कि
च शेषाहि भाषेत्यत्र शेषग्रहणाभावे शणवृकाशणानां समासांतानां प्रतिपदविहितानां पर
त्वात्कपायोधइतित्वरूस्य स्थभाष्यासगतिरितिचेन्न। प्रतिपदविधेर्वलत्वसक्कावितकत्वे
नादोषात्। यद्वा वृश्चेः काजितिसूत्रे वलादेरितिवर्त्तनेन वृश्चप्रक्रियां वसो वलादित्वाव्यभिचा
एतत्परनिहितेवलोरेरित्यर्थकतयाचपरिनिष्ठितवलादेवसोरेवेतिनियमेन संप्रसारणे
न नंस्यामाणवलादित्वरिष्ट्यावर्त्तनात्वदोषः। तथाभ्यमग्राहणायेति। वस्तुतः समर्थग्रहण एम॰
मंतरंगस्यापि संधिकार्यादेः पूर्वप्रवृत्तिज्ञापनाय तेन समर्थाधिकारवहिर्भूतत्वाधिता ४२

नामकृतसंधेः ह्रस्वस्यानुकं पितृणोर्गा प्लुतोवा प्रकरणस्मादित्सिधिरितिरिक्तः। एवं परनित्यांतरंगाणां बला
बले निरूपणं क्रमप्राप्तमपवादस्य बलवत्त्वं निरूपयति। अंतरंगादिति॥ भावेकर्मणि। इदं चिंत्यं। नपुंस
के भावे क्तः इत्यस्यापि अकर्मकेभ्य एव प्रवृत्तेर्गौरव्यापनेव्युत्पन्नमिति सूत्रे भाष्यकैय्यटाभ्यां स्प
ष्टमुक्तत्वात्॥ ननुभ्रांतं देशमित्यादेश्शामित्यादि प्रयोगाद्‌ज्ञेयसंगतमिति सूत्रस्थभाष्याच्च
गत्यर्थेभ्यः सकर्मकेभ्योपि भावे क्तो भवत्येवेति चेत्सत्यं। एतलस्याक्षिप्त गत्यागत्यर्थत्वेपि गत्य
र्थपदेनाग्रहणात् अतएव क्तत्वं भ्रात्मरणादौ कर्तरि क्तः आदिकर्मणि क्तो ध्यर्थः ध्यस्तकंन
मैः अतएव ग्रामं प्राप्यं नेदृते नेत्येवेति ध्वनितं नगतीति सूत्रे भाष्ये। तस्मात्पेनेतिकरणे
त्वनीयः॥ शाल्लंचुपष्ठव्द्वार्थवसंभवत्। अत्र पाठद्वयं। बाधकत्वेबीजमित्युक्तं। अतएवपाद
पइत्यस्य भ्यासममेवेत्येतत्पाठोत्तरं किंचानेन पनेमादिरेकः वैपरीत्येनचापरं त्रोत्पएवक्तः ए

त्रि॰ गा॰ यमत्रेत्यादि ग्रंथानुरोधात्॥ अनवकाशत्वेनेति। अनर्थकत्वेनेत्यर्थः एतत्कथनेति येन नाप्राप्ति
४३ न्यायकथनेनेत्यर्थः। स्यादयः प्राप्नुवन्तीति। न च सार्वधातुकनिमित्तस्य नित्यस्याप्यादेः स्यादिभि
43 र्बाधे वैकल्पिक आपादयो भविष्यन्तीति अनिशाप्रादनमेसादिति वाच्यं प्रत्ययः परः प्रयोक्तव्य
एवेत्यर्थस्य न तं सकस्य स्त्वचरतिसूत्रस्थभाष्यभाष्यकैयटाभ्यां लाभेन धातुविकरणयोर्म
ध्ये निवेशासंभवेन स्यादिषु कृतेषु चैकश्चिपकामवक्तेः गोपाय्यादित्वारोतु सार्वधातुकसं
भावनाव्यतिरेकग्रहेण पूर्वमेवापादिषु तिङादरपरनिनकश्चिद्दोषः॥ अनवकाशत्वादिति। आ
पादयो वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यायमुपन्यस्य रंभाष्यं प्रवृत्तमिति तिन लिङादावनवकाशः इयं चो
क्तित्तदस्य स्यनसिद्धान्तिनः। गोपायपि प्रतीत्याद्यसिद्धेः। शपुस्यादिरिति। स्यादिग्रहणं दृष्टां एम॰
तार्थं पथा। स्यादिः प्राप्नोतीति न यावित्यर्थः अत्रेति। अजादेर्हि नीषस्येत्यत्र तस्य स्फुतरं प्रर्थ ४३

मैकाच् द्विर्वचनमप्यत्कृतं रं उत्सर्गेण तस्य सन्निधान विशेषस्त्वं शांतरकृतो भेदो अ किं चित्क
र इति भावः। विप्रतोर्लुगिति ॥ यरे तु न तिसेति स्थायकाद्विषयभेदेन अपवादेन बाधः। किंतु अ
पवादो हि धः। उत्सर्गे कृते चारितार्थ्येयनानर्थक्यात्तस्य बाधकः। तस्मिन्कृते पि चरितार्थः तक्र
कौडिन्यन्यायविषयस्तत्राद्यो विषयभेदे पि कुमार्या रक्ताहो इयथा चयचेदिमाही दीर्घस्य इया
दे शेतु न ति स्थितिज्ञापकात्तद्बाध्यबाधकभावः। अन्यत्तु विषयैक्ये एव। विषयत्तु सामान्यका
र्यभागे एवेति न नियमः। किंतु आगमादेशावि धौ अपि तप्रयोपान्तरेशेषः तत्र तत्र कथमन्यस्मो
च्यमानमन्यस्य बाधकः स्यादिमाशंक्य तत्रापि तक्रकौडिन्यन्यायेन बाधत्वज्ञापकभाष्ये अन्यस्य
स्य सामान्यकार्यभाजस्तस्यार्थः प्रथमद्वितीयपदद्विर्वचनयोः पर्वान्तरपक्षयोः आदिहल् शेषवत्स्य शेष
योः एज पक्षयोः सामान्यकार्ये प्राप्ते पि धातोरंगस्येति षष्ठ्यन्तं निर्दिष्टो विषयो न भिन्नः विका

त्रिं॰ गा॰ एकृतंचनविषयांन्यंत्वमितिनविन्मतो लुकादिलोपनामात्रस्य वाधइतिप्रकृमैकाच् सूत्रस्थ
४४ भाष्यविरोधः॥ नापिदयतेरितिसूत्रेदिग्यादेशेन द्वित्ववाधइतिभाष्यविरोधः त्वयामित्यत्रत
इकारांतत्वनिमित्तकदीर्घस्यत्वयादेशेनवाधेपिअदंतत्वनिमित्तकस्यतस्यावाधान्नदोषः॥
44 यद्वाअत्रस्तुपिचेतिघ्रीदीकृष्टायेतिनिर्देशेन दीर्घविषयेसन्निपातपरिभाषा अप्रवृत्तेः॥ अ
तएवआनेमुगितिसूत्रेभाष्येमुदिपन्नमानइत्यत्रनोदीर्घइतिदीर्घआपादितः अतएवनामी
तिसूत्रेभाष्येप्रथमोपस्थितत्वमदंतविहायअग्नीनामित्युदाहरणमुपन्यस्तंभाष्येव
स्तुतोनुटः पूर्वमेवत्वयादेशइतिनकश्चिद्दोषः। अतएवनजवाभ्यांशशरपूर्वाइतिसूत्रयोरेक
स्मिन्नंगेएकाभ्यासेत्यादिनाविषयैक्यं सम्पादितंकैय्यटेन॥ अतएवनामीतिसूत्रेभाष्ये एम॰
आमीतिन्यासेअग्नीनामित्यादौनित्यत्वाद्दीर्घेवत्यनांतमस्तुपूर्वंगतमानुडित्युक्तं। अतोभिसूर ४४

ति सूत्रे भाष्ये च परत्वादेत्वमाशंक्य नित्यत्वादेस्वभावरूपं क्तं । कृतोभारद्वाजस्येति सूत्रे च
भाष्ये जाहि थैसा दौ गुणोऽननजंतलात्प्रतिषेधो नभ्रासो नीत्क कं स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये च
कुमार्ये इत्यादौ यण्नरमाडुत्कः विषयमेदेप्यपवादत्वात्र च न दृष्टं गतिस्पष्टैव्य ॥ अत एव च सा
वनुडुह इत्यनेन हल्ङ्यादिलोपस्य त्रेत्य्य इत्यनेन नुटः शां हो घ्व सोरित्याभ्यां धिभास्यकृ
दुशानस्यानङाहल्ङ्यादिलोपस्य हस्वस्य गुणाइत्यनेन संबुद्धिलोपस्य इडत्यनीत्यनेन गुणस्य
णौ चङीत्यनेन ह्रिस्वस्य यङि हन्तेर्हिंसायां घीभावेन ह्रस्वस्य च न बाधः । ह्रस्वस्य णौ वंगं विषयः ।
द्वित्वस्य एव पंनविषयत्वेदाज्ञ । यु उनस्य द्वित्वे यङि यङ्पूतो हंतेर्घीभावरतिविषयभेदात् । नच
पचमान इत्यत्र मुकार यारे शास्त्रबोधो न स्यात् इति वाच्यं अन्तरं गतित्तपरकारणो नैवृतदत्र छन्तेःप
चमान इत्यत्र त्रास्य नुडागते नित्यवा तत्कउपदेशग्रहणात्कलभः । अत एव पचावरत्यादौ वाराशि धिः ए

त्रि॰ग्रा॰ तेन अत इति तपरत्वान्नेति चिंत्यं। पदागमारत्वेन लब्धस्य परत्वेनाव्याप्तेः अत एव अदुपदे
४५ शात् परत्वस्वरस्वरसिद्धिस्थितिरिति लटः शतृ इति सूत्रे शेखरे क्रमप्राप्तंमचेवमपि गाङ्लिटी
45 त्वेनेन ह्रित्वस्यासनेति दीर्घेणाहित्वस्य यस्य हलइत्यनेनानतो लोपस्य न जेदोरिसनेन त्वहाघत्व
स्यपथिमथीत्मात्वेन इतोद्विस्य च वाधायतिः त्वदुक्तरीत्या विषयभेदादितिचेन्न। आर्धधातु
क इत्यस्य विषयसप्तेत्वेमीनगाङ्लिटः पूर्वमेवमव्याप्तेः। अस्तेनेन स्वनुसनिपरतो गं विषयः
सन्म ङोरित्यस्य नुसन्नतमिति विषयभेदात्तय स्य हलइत्यत्र वर्णग्रहणेनांगसंज्ञानिमित्त
स्य यकारस्य लोपविधानानु एतत्तदोरिति लोपविधानेन अतस्य सत्वबालकस्यनात् स्त्रस
स्य न ङस के सावपि सत्वेन सर्वनामस्थानत्वाव्याप्यत्वात्। एवमन्येपि दोषाः परिहरणीयाः ए एम॰
वं प्रत्ययविधौ पंचम्या तत्प्रदेशोपात्तविषयः संज्ञाविधौ प्रथमोपदेशोपात्तः तदेवैषैवचनत्वोत्सर्गसाप ४५

वार्थबाधकत्वं अत एव सुकृ राजपुरुषा विस्मारौ न न घुटकं पदि संज्ञं वं न नद्रूपि भ मिति भसंज्ञायां राजन्
शब्दस्य पदत्वबाधो नेति प्राहुः ॥ न ह्यभवत्सेवेति अत एव छौ शः इति निसन्त्रे भाष्ये उठहि नपसे
तुहि कृते लोपो व्योरिति लोप इत्यत एवं गोमानिमादौ अत्वसंतस्येति दीर्घनुम सिद्धिः लोके
पिघान्त णोभेजं नामां ऽठकौ डिम्यौ परिवेष्य मिति परिवेष्टत्वेन विहितायपि तो परिवेषणोत्तरं भुं
जाते ऽद्द विचार्यते एतन्याय मबलौ वाधकावाधिन निमप्राप्तित्तत्र आहो स्वित्सा ति मात्र मि
ति अत्रोन्यपक्ष एव पुरस्कर ति प्रतीमः ॥ व्रास्तरो भ्योरिधिरीय तां णत्रौ नदीपतां नरके कौडिन्यायेस्क
न्के पिराञ्चौ चारितार्थो नापि नक्षरानेन दधि दानस्य बाधः र्थनात् अत एव अभ्यासस्यासवर्णे र
त्यस्य बाणी दां मि ति परिभाषा ज्ञापकत्वोपपादनावसरे येन नाप्राप्ति न्याये नयणा एवाय मिपङ्गो
पवादो न तु सवर्णे दीर्घस्येत्युक्तं कैय्यटेन ॥ अन्यथा सवर्णे चितरमासे तत्तद् संगतिः ॥ न चैवं दुर्दुधा

त्रिं॰गा॰ याऽइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि विकृतनिर्देशमसाम्यानाय उत्तुदितिप्रश्लिष्य निजुग
४६ हनुरित्याहौ चरितार्थस्य गत्यतीत्याद्यौपरत्वात् गुणेन वाध उक्तः। उक्तरीत्या तु निजुग्रहनुरि
40 त्याद्याव पि गुणस्यप्राप्तिसत्त्वेनोत्तुस्याप वादत्वात्तद्विप्रतिषेधासंगतिः त्योत्वाभ्यां गुणाब
धिविप्रतिषेधेनेति वार्तिकासंगतिः निणमित्याद्यपि गुणस्यप्राप्तिमात्रसत्त्वेनेत्योत्वयोर्गुणा
पवादत्वात् एवं नल्लोपसूत्रेभाष्येसंबुद्धौ चरितार्थस्य नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपमाशंक्यपठि
त्रीतिनापकात् नत्वविषये न लोपो नेत्युक्तं तद्पि विनस्य संबुद्धौ निषेधेऽपि प्राप्तिमात्रसत्त्वा
दितिचेन्न ॥ सुसिद्धसूत्रे उपदेशग्रहणेन उत्सर्गनिषेधस्थले चारितार्थ्यमात्रेणोत्सर्गस
मबलत्वाज्ञापकात् ॥ एतेन वक्ष्यतः समपि संभवे वाधनं भवतीति भाष्यसिद्धांतदुत्वररत्वेन राम
लोपापवादभत्वनिषेधविषये पि प्राप्तिमात्रेण येनो नप्राप्तिन्याय विषयसत्त्वान्निषेधेनापि नस्य ४६

वाधइत्यादेनर्त। शेखरोक्तमपास्तं॥ शेषिकोगतिः॥ नतु अवस्थाद्यस्यादिकिचेन्नलक्षणाम्. जैन
शेषइत्यनेन निमितार्थे अणविधाने पितदधिकारस्तत्रैस्तदधिकारे विशिष्य निर्दिष्टार्थे
ष्वेव मत्यपविधानात्॥ यष्बुद्वाहणामिति॥ एतदुहारणं तु अविरुद्धत्वतरति। अत्रत्वरक्तसर्गेक्र
नेत्यकाराभावेनास्याः प्रवृत्तेः॥ यष्बुद्वाहरणमिति एतदुदाहरणं तु एतस्मे धर्मादृत्सक इति अत्र हि
परत्वात्वे अस्याः प्रवृत्तेः॥ उक्तमायति॥ सर्वोपस्थितबोधेन नैतत् समित्युक्तमायेनर्थः॥ ङीषो
विधप्रभावापेति॥ नतु तापि नेपि न चारितार्थ्यं॥ बहुव्रीहेः धमरस्य च वसिष्ठ इति चेत्सत्यं नियमा
र्थं स्यादित्याशयात्॥ अथ हि परिच्छेदकार्थकादेश्ये नहि स त्यादेरिव असत्वार्थकादेश्ये
त अव्ययादेव॥ तेन भूपरीरयेन्द्रे यणादेश्य नेति। अतएव गणशब्दो अधिकरणशक्तिप्रधानत
या असत्वार्थः॥ तद्धैप्यर्थापत्ति रितिा न तज्ञस्तनीमादौ स्वसमकालप्राप्तिकांसादेश्यबाधे

त्रि·गा० नादादेश्यविनाशीइतिचेन्न अत्राप्यमुत्तसंज्ञासमकालमेवांतादेशप्राप्तेः॥ नत्वमुत्तसंज्ञा
५७ मप्रवृत्तिकाल एव। तथा चोत्सर्गापवादयोः समकालत्वलाभमेवप्राप्तिरिति चेन्न तथाप्यायन्तादिवु
47 उपदेशवद्वचनस्यांतादेशविषयकत्वस्यापि अंगीकारे एगंगसंज्ञातः पूर्वमेवान्तादेशः अदा
देशस्त्त्वअंगसंज्ञोत्तरमिति न समकालता अदादेशेऽनुनोपदेशिवन्मात्रावुः धत्तीत्याघुनतोधा द
त अपन्यायोनोपजीव्यविषयेइतिरद्दितोऽत्तमइति सत्त्वेकुंड्यादौ नमोगसंज्ञासापेक्षत्वेनतद
र्थं किनाधर्दनस्यभाष्येकृतत्वात न चेकुं मकारस्यादोषष्ठं पत्नेनसमासइति सिद्धांतासंगतिः॥
।उपपदसंज्ञावाः विभक्तिसापेक्षत्वादिति चेन्न॥ कर्मण्यणित्यादिनाउपपदे वुधिस्थएव
अणादेर्विधानमितितन्नैवशब्देंदुशेखरेसमाधानस्यकरणात।नचैवचूडुपधेभ्यइतिवार्ति
कासंगतिः अनेनैवन्यायेनगुणाप्रवृत्तिसंभवादिति चेन्नात्कस्यकिन्तकरणेप्रयोजनंनतएभा राम० ५७

धः इहतु संप्रसारणविधौ उक्तार्थत्वात् । दुर्बलेनातिदेशेन माप्यसारणो गुणनिषेधो दुर्ब
लत्वात् विधिनासह नस्पर्धनइति असंयोगादिति सूत्रे कैयटेनैव समाधानस्य करणात्
। पत्तु अत्र तिङ्‌नमस्करणेन श्वेः कं विचति ग्रहाणीत्यादौ चातिदेशिकङित्वस्य संप्रसारणेन
कृतार्थत्वात्तयानन्तरप्राप्तगुणेन त्वदुक्तरीत्या नातिदेशप्रा । प्तिनगुणनिषेधबाधापत्तिरिति
चेन्न । कैयटाशयानवबोधात् ॥ तथाहि । असंयोगादिति अपदेशातिदेशा इत्यभिमतम् । ऋ
दुपधम्परतिवार्त्तिकमस्तु तेअन्यथाविभिवतिरित्यादावितदुपधेतिपूर्वविप्रतिषेधस्यावश्य
कत्वात् न तथा । ऋदुपधेम्परत्वात् किंवैयर्थ्यं । ऋदुपधे किन्त्वमनित्यं गुणेकृते संयोगोपध
त्वादिदुपधेतु न त्रिसंयोगे कृते पि किन्त्वमवृत्तिरितिहि तद्दाशयः । कार्यातिदेशे चेदुप
धेति गुणे कृते कपीभावेन अतिदेशाप्रवृत्तेः किंत्वस्यानित्यत्वेऽ इति सर्वत्र साम्यमेव ॥

त्रि·ग· ॥तथा च संप्रसारणविधौ कृतार्थत्वादिति दुर्बलत्वे हेतुः किन्तु तस्य कित्वाहैषम्यं दुर्बलत्वं त्वतिदेशप
४८ स्यानित्यत्वेन गुणस्य परत्वात्॥ विवृती स्या द्दैर्ग्रहि·त्वस्यान्यत्वेन गुणापेक्षया प्रबलत्वमेव अ
48 तोनातिदेशस्य दुर्बलत्वमिति। परे तु पञ्चोत्सर्गेणापवादनिमित्तविनाशात्तत्रनायं न्यायः च धा
तीत्यादौ तु कार्यविनाशे निमित्तविनाशः प्रकृते च गुणेन निषेधनिमित्तकित्वस्य विनाशान्नायं
न्यायः॥ गुणेन कि मित्तासंयोगाविघटनात्। अत एव पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये गतिकारका
पपदानामित्यस्य व्याख्यानि मयोजनमुक्तं दाक्षायणापवादः। ङीष निमित्तादन्तत्वविघटनेनैतन्याया
प्रवृत्तेः॥ अत एव गविष्ठिरः गवीति वचनाद्वे बालुगिति उक्तमभियुक्तैः। लुकापवादे एण प्रवर्त्त
नेनालुक्निमित्तहलन्तत्वविघटनात्॥ तेन धनं किं ते ति सिद्धं। एकवंतेन समासेप्यनेन टापोव्यत्तो एम०
ङीषितन्दसिधिरिति माहुः॥ अत एवेति। अनयोन्योयपो विभिन्नाधिकारिकत्वे पिफलतोद्दोभेमा ४८

वादित्यर्थः अभ्यस्तसंज्ञास्तत्र कैय्यटीत्याजुतयोर्विभिन्नफलकत्वाद्धि मार्थकत्वाच्चनकद्वा
चिद्वित्वा वृद्धित्वा नाएकीकरणासंगतिः। अस्तराजुतगुणमिति॥ पुष्या पुषादविषयसिद्धिः। त
थोत्सर्गोभिनिविते इत्यवक्तव्यं। प्रयोजकमिति। अतएवस्वांपिरित्याद्दोपूर्वं दीर्घेणुमसिद्धिः॥
हेरमेइति। अनड्वान्पंथागोमानित्यापनुरोधेनतक्रकौन्सन्यायस्पहल्ङ्यादित्लोपमक्तिर्न
तिमाघः॥ वार्णादांगमितिजुतविभिन्नस्थानिकत्वात्रनापिविप्रतिषेधः। चरित्ता युतयोरेवतद्गो
कानत॥ ननुएत्वेहल्ङ्यादिलोपस्याप्रासासमासांतेः कपरत्वबाध एवात्रतथाचनवाधप्रयोज
कमितिपूर्वग्रंथासंगतिरितिचेन्न॥ लोपस्यपकार्येणैवआत्तसंप्रधारणापाअभिमतत्वेनतस्यात्रनबा
धइतित्तात्पर्यात्। बाधेनइतितथाचसर्वेषांसमावेशः तथाकेमणाभ्यासकार्याणिकर्तव्यानिइ
त्यर्थः॥ अत्रचविकारपदेनयोलोपिअकिन ग्रहणमिति। ओहाक्रत्यागेइत्यास्याभ्यासस्यर्थे

त्रि॰ सा
४८
५९

तुनः। न विद्यते कित् यस्मिन्निति निषेधः। श्रीङ्याः श्रयणात्। अनजन्तत्वादिति॥ अनवकाशत्वेन बाधे पुनः प्रस
ङ्गमहन्नैवमुक्तं। न च नुमागमस्यैव अनेन विधानात्तस्याः कृतार्थत्वात्कथमनजन्तत्वमिति चेन्न। यं प्रत्य
ये हरिं जपतीमाद्रौ गुणजस्त्वादिवारणाय नुम्विधिसामर्थ्येनास्य निवर्तकारे शे अत्र स्वारस्यानाह।
समाम्नायिकत्वकल्पनात्॥ अट्कुप्वाङिनिरस्तेनमग्रहणं पादेनिमित्तत्वमितिकनयुक्तं। तस्य तत्त्वमा
ष्यकृतामस्याख्यानात्। आत्र च विकारे इत्यागमस्याप्युपलक्षणं। अतोनुकोविकारत्वाभावेपि न ह
तिः। पह्वोर्वा ध्ववाधकयोऽन्यतरस्य विकारत्वमात्रेण तत्परिभाषाप्रवृत्तिः। ननु तथापि नेन चारित्र्या
र्थं नु किंकृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वात्। इति मेत्त॥ किं म्राविनोत्र ग्रहणेनादोषात्। भाष्ये तु वे
छि पतनस्माद्रौ गुणे। घर्षमभ्यासकार्येष्वप्यधिकरणेपेनाभ्यमप्रभावमस्ताप्रकत्वं वर्णितं तत्र एम॰
खस्मिन्चारितार्थ्यकल्पनाभ्यमेव॥ अस्यां च प्रतिपदोक्तपरिभाषया अभ्यासपदोच्चारणेन विहि ४८

न्तकार्यस्यैव ग्रहणं तु क्वचन न तथा न घानत्यास्य पस्यापीदमेव गमकं। न चैवं विव्यथेत्यादौ उ
त्सर्गापवादभावाभावात् पूर्वेह लां। हलादिः शेषे वस्य संप्रसारणं स्यात्। उभयेषां ग्रहणसा
मर्थ्येन वच्यादीनां ग्रह्यादीनां संप्रसारणस्य हलादिः शेषापवादत्वेपि असत्त्वाल्लभ्यानाभावो
त्। किंच अभ्यासविकारेष्विति स्पोभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन बाधे उभयेषां ग्रहणेन संप्रसारणेन ह
लादिः शेषानां प्रवृत्तिरिति चेन्न अनया परिभाषया बाधकमप्युत्तेर्वाप्युपस्त्रप्रवृत्तिविघटिकायाएवाभा
वोबोध्यतेनत्वापवादादीनामपि उत्सर्गप्रवृत्तेः तरं प्रवृत्तिर्वोध्यतेन यावचमीमांसइत्यादौ दीर्घे
तेरीत्वाप्रवृत्त्या बाध्यत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तावपि विव्यथइत्यादौ संप्रसारणप्रवृत्तेरुत्सर्गप्रवृत्तेः विघट
कत्वपात्तस्यापवादत्वेन पूर्वमात्रप्रवृत्तौ स्वीकारे वाधकाभावः॥ एवमुभयेषां ग्रहणेन उत्तविधा
नेनापवादत्वात्संप्रसारणस्य पूर्वं प्रवृत्तावस्य नया बाधकत्वाभावबोधनाद्धलादिः शेषः फल

त्रि॰ गा॰ मः ॥ ननु रुक्ती सैव विज्ञाधेन्मादिति धौ३म पेषां ग्रहणावैय्यर्थ्यमिति चेन्न । जिज्ञो विस्रा
५० येन्सा दैवा धकसंमसारणमवृत्कतंरवाध्यहल्लादिः शेषाप्रवृत्ता पूर्वं हल्लादिः शेषापत्मातद्वा
50 रेणार्थत्वात् । न चेवमपवृत्तदिमादौ हल्लादिः शेषात्पूर्वं टस्यात्वापत्तिरिति चेचेन्न ॥ अत्वेहस
मरत्वाप्लल्लादिः शेषेवार्णोशंग मिमस्पानिमत्वाहस्वात्पूर्वमयौदे शेपुनर्हल्लादिः शेषेपरत्वेचेह
पसिद्धेः । पहा अत्वेलोपेन्हस्वपत्तिपुनर्हल्लादि शेषे रूपसिद्धिः । न चेवं सगिग्रणो पड्लुको रित्स
त्रेक्ह परिभाषोपस्थितौ डौजो ठोक्मनरस्मादौ पूर्वं हस्वेगणस्य चारित्तार्थ्येन लोलूयतेनो न्नयतरस्मा
दौपरत्वात्गुणेन्हस्वापत्तिः ममनत्वात्गेस्स पूर्वमप्रवृत्तिकत्वेन सैव परिभाषार्थत्वेन अदोषात् न र
तिचेन्न । धर्मिग्राहकमानेन बाधकमवृत्तिवैफल्यसंपादिकायाएव बाधकमवृत्कत्तरंबाध्यप्र गा॰
वृत्तेरनयाकस्मनेनादोषात् प्रकृते च गुणेन वन्हस्वे चत्रत्तलप्रवृत्तिवैफल्यं स्पष्टमेवेति बाध्यप्रस ५०

ह्रस्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिः ॥ बाध्यस्य बाधकात्पूर्वं प्रवृत्तौ अमीवदित्यादौ सर्वथा बाध्यस्य ह्रस्वस्य सामर्थ्यमप्र
वृत्तौ पक्षाद्येन नामात्सिन्यायेन ओः पुयण्ज्यपर इत्येतन्न ह्रस्वस्य दीर्घो लघोरित्यस्य प्रवृत्तौ पक्षादेदीघि
तीत्येतल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन दीर्घप्रवृत्तौ नदृष्टसिद्धिः ॥ पिपविषतेरस्मादौ दीर्घमाश्रित्य ओः प्वित्य
स्य चारितार्थ्यं पिपवर्गमत्साहाय्यहो निरवकाश एव ॥ मम तु ह्रस्वात्पूर्वमस्य ओः पुयणित्यस्याली
लपदित्वादौ दीर्घमासाचारितार्थ्यस्यारीरवदित्यादौ परत्वाद्दीर्घेण बाधितत्वात्स्पदीर्घेणान्तरं प्रवृत्तेर्वा
धकदीर्घप्रवृत्तिवैफल्यसंपादकत्वेन पूर्वमेवेत्येपश्चाद्दीर्घस्य प्रसिद्धिः ॥ यत्र तु बाध्यस्य बाधकात्
पूर्वं पश्चाच्च सफलबाधकप्रवृत्तिविघटिकाप्रवृत्तिः तत्र सर्वथा बाध्यस्याप्रवृत्तिरेव ॥ यथा न
एकैकस्त्रिभाष्ये पापचानरस्मादि दीर्घेणबाधितयोरेत्वाभ्यासलोपयोः पश्चात्प्रवृत्तिरिष्टकं गन यथा चा
पं निष्कर्षः यत्र बाधकप्रवृत्तेः प्राक्तरां सर्वथा बाध्यप्रवृत्तेः संभवः तत्र बाध्यं प्रथमं प्रवर्तते पश्चाद्वा

त्रि॰ग्रा॰ धकं पंत्रापि च सकलत्वाधकमवच्छिनत्ति विषयरिपश्यान्त्यस्याभ्यासस्य प्रवृत्तास्तत्रापि पूर्वं धर्मप्रवृत्ते
५१ पश्चात्तु पूर्वं पश्याद्व्याभ्यासस्य भवच्छिनत्तिः सकलत्वाधकमवच्छिनत्ति विषयटिका तत्रानेकाधर्मप्रवर्त्तने त्रत
51 वाथाधकस्यैव पूर्वं मवच्छिनत्तिः पश्यान्त्याभ्यासेति तन्नेति इदमयुक्तं यत्र वा धर्मवत्त्वं सकलत्वं वा
धकमवच्छिनत्ति तत्रैवैषेति कैः प्यदाश यस्य कार्यचत्वात् नच दीर्घत्वं नेनपरकरणाभुक्तो प्राप्तो
धर्मिग्राहकमानविरोधः तथा सति तु विधिवैयर्थ्यापत्त्या तत्र प्रसतरात्वस्यभो भाव्यत्वं दोषस
न पर्यांदीर्घपरावृत्तकव्या वृत्त्यर्थत्वात् । ग्निको दीर्घत्वाव्रत्याकितरत्वस्यचारितार्थ्याच्च अजंत
स्याभ्यासस्य दीर्घ इति वदतस्तत्वाप्युषेवगतिः पूर्वं दीर्घं तु विधिवैयर्थ्यापत्तेश्चाव्रतेत किञ्च अन
जं तत्वात्तदीर्घा प्राप्तेरकितत्य्रहणसत्त्वं किदीर्घाव्रत्त्यर्थत्वासंभवात् । लोपभ्यासैकदेशका
रत्वाभावान्न दोषः धर्मिग्राहकमानेनैकदेशविकारएवतत्प्रवृत्तेः । अभ्यासलोपसातयात्वेपि एम॰ ५१

एत्वस्याभ्यासंविकारत्वाभावात्तस्य दीर्घेणाबाधेनत्संनियोगविशिष्टत्वमभ्यासलोपस्यायुक्तमिति तत्रापि
भाष्याशयउत्प्रेक्ष्यः सर्वथेदं भाष्ये एकदेशिकृतमिति न व्याख्यानाद् न्तव्यं ॥ इति दिक् ॥ एकाज्प्र इति
। अनेकाच्त्वेस्त्यकं इत्यादौ नुएवु लिलितीतिमत्र्यात् पूर्वमुदात्तं वृच्चि त्वा । फ दान इति स्वरविशे
षइति भावः ॥ लिङ्लोटाविति । इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति पस्य समाकर्तृकेषु तुमुनित्यपवादः ॥ अत्र
लिङ्चेति लिङ्भवत्येव ॥ लिङ्चेति नियमाल्लोडपि वा ॥ पितुं शक्यः ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिं
ङ्लोटाविति कथं वाध्यबाधकभावः मैवं । भावेपि लिङ्लोटोर्विधानात् ॥ कृत्यग्रहणमिति । न
नु कथमेतत् । अर्हार्थविधानार्थं तयोरुपादानावश्यकत्वात् इति चेन्न । कर्तरि कदित्यादीनां कर्त्रा
घर्थसत्त्वेरत्रैव भाष्यतात्पर्ये णार्हार्थस्याधिक्येपि कर्तृत्वार्थस्य तत्रत्वात्त्सिधेः ॥ ध्युनित्तं चेदं
वासरूपो स्त्रियामित्यत्र भाष्ये ॥ ध्वुः प क्ते ति । ननु अनद्यतने इति सत्रे भाष्ये अनद्यतन इति योगविभज्य

त्रि० गा० सद्भिसनुवृत्ता अनद्यतनेसनुवृत्त्यात्लृटः सद्विधानेन अनयतने भविष्यति लृट मनुमापयिष्यः सोमेन यक्ष्य
५२ माणोम अनद्यतने भविष्यतीत्यादयः प्रयोगाः सिद्धाः । एवमेव भविष्यत्सु पुसंख्याता नांगम्यादीनां श्वो गं
५८ मं गमी ग्रामादा वपि साधुत्वा भविष्यन्ति । गम्यादय इत्यत्र भाष्यवार्तिकेकृदभ्यामुक्तात्तथा चात्र लृडित्येव
वेति चेन्न । योगविभागस्य सार्वविकतयाममिति खेवनेन लृडनुमानात् । अत एवास्य च भाष्यकृता श्वो
ग्मीना धास्यमाने नेत्यादयः प्रयोगाः व्यत्ययेन साधिताः इति दिक् । न स्यादिति । समासाश्रितो न विशेष
णादिति भावः । कुमारशब्दस्येति । पुंसि स्त्रियाः स्त्रियाः पुंसि वारोपेण तयोः सामानाधिकरण्यमनि
भिधानादित्रिपुवा खलतीतिस्त्रे शब्दरहस्य ष्ट । नचेवमिति ॥ ननु सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्कु
कृत्वात् बहुव्रीहित्वसन्देहे शेषत्वादिति देशेन स्कत्वभोयं धर्मकथ्यं शकोथित्तिरि ति चेन्न । विशेषरू गम०
पेणोक्तस्य आनुपूर्व्वविशेषरूपेणोत्तरार्थ मनमेण तमुत्थाप्यमानतिपदिकत्वव्याख्यार्थ परत्वेन सामाधाना ५२

त् विभक्ताविति ॥ विषयसप्तमीयं । तेन नगोष्वन्विति विहिते विभक्तेः स्यादपि प्रवर्त्तते । नान्तरीयकत्वे
ति । अन्तरङ्गत्वेऽगाहादिषु पठ्यते । स च विनार्थे वर्त्तते ॥ अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नञ् समासे कृते नेम्
घोरत्वादित्याभाष्यकारवचनप्रामाण्याद्दानलोपाभावः । ततः स्वार्थिकः कन् इति भाव इति सूत्रे कैय्य
टः ॥ व्याघ्रीति ॥ रदमुपलक्षणं भाष्ये स्वस्यभोक्तिमिति । एवं ऊलमामी स्पृहेश्चिणिनोक्तेयदि
ङी विकृतेस्कन्धं तत्वेन समासः स्यात् तदा समांसान् इकारं णत्वं न स्यात् माषवापिणी इत्यादावेवं सा
त् ॥ गर्भिणीत्यादौ णत्ववारणाय मतसमासरूपमाश्रित्य पदिकां मतनस्यैव णत्वविधानात् एवं साकू
टिनमित्यत्र अभिविधाविति इञ् णित् ततो विभक्तिप्रमाप्नोति अणिनुण इत्यणा च तत्र स्वार्थिकत्वेन
अन्तरङ्गत्वाद् णस्यात् ततः स्वकूटिन्निमस्यैवाङ्गत्वात् आदिवृद्धिः स्यात् । साकूटमित्यत्र समासे अं

त्रि॰ गा॰ तरगत्वात्सर्वं समासः॥ अण मत्वर्थयोर्हि मौ नियद्रिक विशेषायेसत्वाद्बहिरंगः। तत्रसंकृ टिञ्त्रिसे
५२ न्नस्मा न्नसमासप्रातिपदिकान्त अणप्रत्ययेसन्नी हं सिध्यति। अन्नए वेति। कारकांशेवहुलग्रह
43 णासिधत्वात्। किंत्वेकादेशानुमसौवसिध्यत्वादित्यर्थः। तद्गुभयमप्यारव्यानमिति। यं रेत्वत्रकार
कग्रहणकर्टकरणेरसेनसत्त्रविहितसमासमात्रविषयकं कारकांशेवहुलग्रहणमलकत्वान्न
अस्याः न्नरशेवाचनिकत्वेचानयेवकाशैयचति नरामित्यस्यप्याव नौकर्तृकरणेरसत्रयफन्नग्र
हणस्यचवैप्यर्थ्यं। ग्रामेमित्यस्यागमिशब्देनसमासेस्त्रियां ग्रामगमिनीत्यत्रणत्वापत्तेश्च।उ
पपदमितिसूत्रस्थंभाष्यंतुनवैवमतिकुलं। तथाहिहृयोसमकालिकत्वमभिप्रेत्यवार्तिककृ राम॰
ताषष्ठीसमासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकेनाविप्रतिषेध उपपदस्यलः। तदुक्तं चनवा ५२

षा। ष्ठीसमासाभावात् उपपदसमासम विष्यति। गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागसमासवचना
दिति। अंतरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधाद्योगात् इति तन्महावंके टेप्पे आह। हि नीपं व्याख्यानं अथवा षष्ठी
समासः पूर्वादानषष्ठीसमासस्तदोपपदसमासोभविष्यतीति। प्रयोजनाभावाद्धि प्रतिषेधो न पठितव्यं
तदाशयं कैय्यट आह॥ तथा च न वेत्यादि खंडनवार्तिकस्यैवायुक्तत्वात् फलाभावाच्च विप्रतिषेधोन
पठितव्यः इत्यर्थं इहापयमुक्तं भवति। न हि अत्रांतरंगबहिरंगभावयोर्विप्रतिषेधाद्योगस्य प्रयमुक्तस्य
प्रत्याख्यानग्रंथो पि प्रतीयत इति भाष्यः॥ विशेष्याच पित्वचपित्वमिति पाठः। मायइति स्फकपाल
घटश्चित्रत्वयवान् त्वं वक रोधि हन्तकुक्षिरित्यादि व्याख्यातये इदं। तत्र हि ति। हैकुलिजिक इति न वोक्तं
त्वयुक्तमेवेति भावः। परमहद्षदिति पाठः॥ स्फ दृषदिति पाठस्त्वपुक्तः॥ तत्र अयं पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरस्ये
वेष्टत्वेन समासांतादात्त्वस्य दुर्लभत्वात्। चाड्डूयपीति। न नञः इत्यत्रापि भाष्ये चतुर्दुर्लभइति चेमन्त्र इत्यो

त्रि॰गा॰ इत्यत्र ङीत्वं नुवर्त्तमाने स्थपतेः इति चतुर्थ्येपि स्यादित्यर्थात्। न्यायमूलेति। ङितीति ह्रस्वश्चेत्यस्य स्थाने
५४ वा चिन्हस्वद्गस्येव तिङेवामी जित्यर्थः। अस्या ज्ञापकमिति केचित्। रक्तिनु गौहरणमिति परंप
रया बहिरंगत्वस्यानां स्थपणार्त्तविमेमेनत। यथा कथं चिदिति नाजानंतर्यं इति परिभाषया नत्वस्मच्छ
न्देन मुक्तिः। यद्वा एवं किं चेत्यादिना अनुविघ्नो अंतरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्यन्तवमुक्तं। केचिदिति। न्या
यमूलेत्यग्रएतदंतः केषांचित्। ग्रंथो बोध्यः। अजन्तनपुंसकशेषस्य शेखराम्॥ परे तु कन्नेजंतस्
त्रेभाष्ये आधये इत्यादौ अवयपसङ्गीवारणाय अनिकरोकारप्रकृतिरिति प्रकृत्वेवार्तिकं सन्निपातपरिभा
षया प्रत्याख्यायकः। पुनरत्र विशेषः। एषा परिभाषा क्रियते अनन्यप्रकृतिरेवाच्येवि शेषमाशंक्य
अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या बहून्यस्याः प्रयोजनानीत्युक्तं न्यायसिद्धत्वेविशेषशंकां कर्त्तव्यारंभा एम॰
पत्यानि फक्कि स्थासंगता। किंच न्यायसिद्धत्वे विशेषणविशेष्यभावेष्वेनत्त वक्तो नप्रत्ययनिमित्तसं ५४

न्निपातन इति भाष्यासंगतिः॥ अस्यैकदेशस्फक्तित्वकं ननु विरोधिभाष्यान्तरादर्शनात्तु बाधकाभावाच्चा
पुनक्तं। न च पूर्वत्रोणोऽयय इति वार्तिकं प्रत्ययः सा स्यादि वमितं नेति व्याख्यापन प्रत्यय इत्य स्योक्त व्याख्यां दूष
यित्वां गन्तुज्ञाह्वारेणाप्रसयोन निमित्तस्यादित्यभिप्रायेण अंगसंज्ञा तर्हि अनिमित्तस्यादिति मकारेण न
रेतणभाष्यकृतातत व्याख्यानं॥ तत्र च शैवो गार्ग्य इत्यादावपितस्य लोप निमित्तत्वानापत्त्यावर्णा स्य
इत्यस्य वैयर्थ्यं वाधाक मितिवाच्यं॥ तद्व्यर्थ्येन ग्निम स्यांगसंज्ञेत्यादेः तथात्वे पिन प्रत्यय इत्यस्य
एकदेशपुक्तित्वे वीजाभावात्॥ वस्तुतोंऽगसज्ञेत्यपि नैकदेशफः अंगसज्ञाविधायस्मादित्युपात्तं त
व प्रत्ययविधौ तदाविधिर्येन तद्रूपेणोपात्ततेन तद्रूपेणैत स्य परामर्श कृत तथा च दाक्षिरित्यादौ अवंत
त्तप्रकृत्तेप्रत्ययस्याचानंतर्यं अंगसंज्ञानिमित्तं तत्त्वलोपेन श्यप्तिविशिष्टप्रकृत्तेरानंतर्यं नाशन्त
शैवइत्यादौ तु विशिष्टप्रकृत्तेरानंतर्ये नांगसज्ञानिमित्तं। न च शैव इत्यत्रापि प्रातिपदिकप्रत्ययोर

नंतर्येमंगसंज्ञानिमित्तं तच्च लोपेन एवमेव प्राप्ति यदि कस्मात्तेन स्नाशब्द इति वाच्यं यल्लौकिके शब्दे वि

५५ कृतत्मा यस्माश्शास्त्रीये विभक्त्यात्तेन मा तिप्रदिकत्वस्य फलमत्वा त्पद्यागमन्मायस्तु शास्त्रीयकार्ये

एवेति नुक्प्रत्यके एतस्मिन् भाषासंचारो भाष्यकृद्रुक्तो न विरुध्यः। यद्वाय द्यागमस्मायेन एतस्मिन् भाषा

विघटः। कृत्स्नेजं तस्य त्वसम्भा प्यात्।। नचैवं दाक्षित्यत्र बधे लौपस्य बलवत्वात्पूर्वं लोपे अ

दं तत्वाभावेन अंगत्वाभावात्।। बध्यलोप इति इति वाच्यं। षट्त्वस्यैवांगसंज्ञाया अदृढ त्वित्वाभावने

ष्ठानिवत्वेन न तस्यौलभ्यात्।। इट्विधौ पत्व परस्यैवागसंज्ञायां पष्ठ ब्दस्यालयात्रो यस्थापकत्वाभा

वाच्च। ग्रामणि कुलमित्यादौ तु अर्थाश्रयत्वेन न्हस्वस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नलुक्। तिसृणामि

मादौ त्रपादे शस्यापि विभक्ति विशेषापेक्षत्वेन बहिरंगत्वस्य सामान्यात् जिस्त्वादेशेन निमित्तविधोपपत्तिः एम॰

विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वं तु पंपोगादि जिसत्रे सां कृदिनमित्युदाहरणे भाष्यके प्पदयोः स्पष्टा। षत्वतु का ५५

रसिद्ध इत्यत्र यथानुग्रहणं वैयर्थ्यं। तथोक्तं भाष्यकृता। नुग्रहणं तु भाष्यकृता प्रत्याख्यातमेव नुम्वि
धौ परिभाषायामप्रवृत्तिज्ञापने फलाभावाच्च। किंच विशेषणविशेष्यसन्निपातस्यापि ग्रहणोग्रा
मणित्वमिस्य तत्रापि नुकृतस्यात्तान्ह्रस्वनुकोऽस्त्वत्रसाम्यं नुक परह्रस्वसंबंधि वर्णाह्रस्वनिमित्तकत्वा
त्। न तन्त्र्यनान्तरंगपरिभाषोपस्थितिः। एतेन वामिरत्निसत्रमस्यापरिभाषायां ज्ञापकं हारदत्तदीक्षि
तैर्नोक्तं तत्त्वमति श्चोमाचेति विग्रहे द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातनापत्तेः। तत्त्वोपयः स्वविति सूत्रभाष्योक्तरीत्या
पूर्वप्रयोगे यस्य घित्वं तस्य पूर्वनिपात इत्यर्थेन अत्र पूर्वप्रयोगे तत्त्वेन घित्वाभावात्। अंगाधिका
रभावेन प्रसत्त्यपस्यात्तन्निमित्तत्वाभावात्॥ एवं संर्थस्य फलं फलितिहावित्॥ वस्तुतो पदागमत्वा
येनापि सन्निपातनिमित्तविघाताभावसंपादने ज्ञापकं चात्रानन्तिहेतेति निषेधः अन्यथा परत्वाति
ल्लादेशेऽसंनिपातपरिभाषयापा तयेप्रासौ तह्रैयर्थ्यं तेऽनत्भिप्रेत्य कृत्ये जं तस्त्रे प्रतिनिधोयं दोषवि

त्रि॰ गा॰ त्ति सिद्धांतभाष्यव्याख्यावसरे स्फायपत्नीसाकारांतभक्तः पुंरूनस्वधायकइति उक्तं कैय्यटेनन
५६ न्तो पः स्फ विनि सत्र स्थं व्यवहर्त्तामिसाहौ । सन्निपातपरिभाषयानुस्वारणा पं भाष्यंतुएकदेश्युक्तिः
56 नपुंसके वृद्धव्यवहोसन्नानयापरिभाषयानुस्वारणासंभवेनाकृतितुग्रहणस्यावश्यकत्वात् ए
तेनकृतितुग्रहणातुग्विधौवहिरंगपरिभानेयास्तं ॥ व्यवहपद्धरमापर्यंतहोवश्यकत्वात्तेनमि
पत्तिस्फणीकानित्तानिरस्यास्तैनुमनेयामिमत्रस्फट्पचमानरमत्रमुकच सिधिः । मुकत्वधिनि
गांत्त मानरस्मत्रशं पंचाधित्वाचरितार्थः स्थग्रामणीस्मत्रसन्निपातपरिभाषा अप्रवृत्तौ अंतरंग
परिभाषैवत्तवापिश्रुणामिति प्राहुः ॥ स्थानिरिक्तसे ति । शत्तानीत्याहौ स्वस्वनिमित्तसन्निपा
त्तविघातकत्वेपिसामर्थ्यान्नप्रवृत्तेरितिभावः ॥ ननु शातानीत्यत्र स्वनिमित्तिभञ्जोपसन्निपातोजंतस्य गम॰
सर्वनामस्थानेनानंतर्यस्य च स्वनैवापहृतत्वान्नाजसर्वनामस्थानयोः सन्निपातो लुकाविनाशपः सचनुमोनिमि ५६

तीकथंसन्निपातपरिभाषयालुकोवारणंएवंश्रीपायेन्स्त्र अनपाकर्षमालोपुवारणंएवंनदीत्ताहो अ
नपासंवुधिलोयाभावापादनं कन्मेजंनसूत्रेभाष्येकथंभाष्यकृताक्तं।। नघंत्तांगसंवुध्योरानंत्त
र्येस्सहस्वेनैवविनाशित्वात्।। ह्रस्वांतांगस्यवुध्योरनंतर्यस्यलुकाविनाशेपिस्वानिमित्तत्वा
तखस्सपाघनिमित्तविघातकस्यखम्मनिमित्तमित्तंपेंसुभवतीत्याहो अवादेश्यगुणःता
भ्यामित्याहोदीर्घत्वंत्वमिसादीनांमदायत्वैकादेशादयोनिमित्तानिनस्युरितिमहोपपूर्वःदो
षासाकल्येनयुरिगाणाताइतिकन्मेजत्तस्सूत्रस्थभाष्यासदनजलांजलिताच।। एवमाधेयेकंभ
कारेभ्यइत्यादौगुणोत्वयोर्निमित्तभूतःसंनिपातःघंताद्नविभक्त्योःसचस्वेनैवापहृतःइति
कथमियमुपतिष्ठतामितिचेन्न।। श्रीपायेस्तत्रवहवःप्रकारप्रभायामस्माभिप्रदर्शिताः।। ष्य
त्तानीत्याहोतुअजाद्यंतविभक्त्योसन्निपातस्यस्वेननाशेपिस्वनिमित्तभूत्तांगविभक्त्योःसनिपा

त्रि·ग॥· न्तो विशिष्यन्त एव॥ न चेदमङ्गमस्य देवेति वाच्यं शास्त्रीयाशास्त्रीयधर्मसाधारण्यम्भा
५७ षद्वागमैकदेशविकृतन्यायाभ्यां तत्वप्रत्यभिज्ञानात् ॥ न चैवं भवतिनाभ्यामित्यादौ गुणदी
र्घत्वान्यपि न स्युः । इति वाच्यं । गे । गुणादिषु कृतेष्वपि शास्त्रीयाशास्त्रीपकार्यसाधारण्या
भ्यां ताभ्यां स्वनिङ्गतसन्निपातसत्वज्ञानेन तद्विघाताभावात् ॥ न दिश्यतानीत्यादौ लुग्लोपपो
लुक्तद्विघास्यैवाप्रसक्त्यपलक्षणस्य शास्त्रीयस्यैवाप्रवृत्तेः । एकदेशविकृतन्यायेन विकृतावपव
वृद्धेरभावात् । ननु तिस्रः इत्यत्र प्रवृत्तेः । एमायेत्यत्र प्रत्ययस्य साकल्येनापहारेण न लौकिकैकदे
शविकृतन्यायावतारः कथमत्र परिभाषोपतिष्ठतां इति चेदत्रायं निष्कर्षः ॥ अत्र सन्निपातप
देन आनन्तर्यमेवतत्कृत्युक्तेः ॥ सच स्वनिमित्तभङ्गः स्वसंपाद्यस्य पहारः स्वनिमित्तयोः तत्वेन प्रत्यभि एभ०
ज्ञोपमानयोश्च संनिपातोऽत्र ग्राह्यः ॥ प्रत्यभिज्ञा च तत्स्थानिकतया वा लौकिकैकदेशविकृतन्याये ५७

नवापदागमन्यायेन वा॥ तत्रापस्मोदाहरणं तिस्रः रामायेति। एवं निमित्तमकृत्वा निमन्नपस्थानिकत्वा
त्। द्वितीयस्य नदीकुंभकारेभ्य इत्यादिः तृतीयस्य शतानीति। न हि घातकत्वं च अनेकधा धवित्व आ
नंतर्यमात्रस्य यथा पाशाशकटौ यस्तौ इयं षेत्वा हौक्क स्मिन्तु योगिनः नदीशतानीति॥ प्रतियो
ग्यनुयोगिनोरत्र समुदाययोर्विघातस्य सर्वलोपात्मक एव न विकारो नैकदेशलोपः नेदमदसोरि
ति ज्ञापनात् अन्यथा एभिरित्यत्राभिस निमित्तकस्य तस्य दायुत्वस्य न हि घातकेस निमित्तत्वाभावे
नैसो मकृतिसि द्धेस्तद्वैयर्थ्यं तेन भवति नैरित्यादौ गरौ सारे: मध्यमैः नन्वेवमपि तत्र जसः शीक
स्मान्न भवति मकार मश्लेषादिति चेन्नापुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धिरिलुग्विधयः ककस्मान्न सकृद
गतिन्यायादिति भाष्यविरोधात्तत्र स्यादनयैव परिभाषया वारणीयः। सा चोक्तरीत्या न संभवतीति चे
न्न। शेषे लोप इति लोप इति पक्षाश्रयणात् पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वात्। शेषे लोप इति सूत्रस्थं शे

त्रि॰ ग्या॰ ठा ग्रहणं शक्यमकं तु इति भाष्यं तु निमित्तसर्वकशेषग्रहणाभिप्रायकं। अत एव स्वरी नाम इ
५८ त्तिसूत्रे टिलोमष्टावभावार्थं इति वार्त्तिकं संगच्छते। अन्यथा तेइ स्पत्राप्ताभावुनापत्तिः॥ एवमेव
58 तुमंत्वदित्या दैस्मादयः परिहर्तव्य॥ मतियोगप्त्रयोगिनो रत्नरूपयोर्य विशेषणे अत्नरूपेतयो
स्त्वजन्मानधिकारणमेव विधानतः स च सविशेषणयोः तयोः मतियोगपुत्रयोगिनो सर्व विकारः। अ
त्नमान्त्रलोपः आद्यं अतिजारेण अतिजएमिस्मादि। हिन्तीयं गम्यते स्मादि। अत्र पुस्येति लोपाभावः
॥ अत्रं बहुवचनरतिन्त्रे स्त्रलीति। तद्धितामाणामित्सत्रे त्वाभावाय। मारणात्तोषणे तिजानाते हृप
धातुस्वार्थे मित्वं च तदेतदभिप्रेत्य कन्येतं तसूत्र भाष्ये एतत्स्यारिमा याद्दो ठोबुपकृन्ह स्वित्वस्स अदी
दिपतामजुपस्क विभतस्मुद्दान्तत्वं पूर्वनिपातस्य अग्निमानुमरमवाचापादेशः स्कपिबेति दीर्घत्व राम॰
स्येन्फह्यामतिविधेयदोषे प्रियत्फकं। अमुनेमत्रदीयस्तु ना। नाशेव्दपत्तकार्येनत्रमुभावासिद्धत्वाभाव ५८

स्यनमुमेत्यत्र ज्ञाप्यकृत्तोक्तेः। एतत्परिभाषाफलत्वेन अस्योपन्यसनपरं कृन्मेजन्तसूत्रस्थं भाष्यं तु पूर्वपक्षि
णः। अत एव आनेमुगिति सूत्रे भाष्ये मुडिदीर्घ आयादितः। हीरङ्घोरिति च सूत्रे भाष्ये दांतधांतयोर्नत्व
धत्वे आयाद्यप्राप्तेरिति सिद्धांतितं॥ तेनेनैषाद्कषुर्ककइत्यत्र ह्रस्वः जग्धमित्यत्र धत्वं। अष्टानामित्य
त्र हल्लीविधीयमाननमात्वं एधतेइत्यत्र गुणः कुर्मी योइत्यत्र पर्णश्रिपेइत्यत्र इयङ् सख्याविसत्र पण
नेइत्यत्र गुणः सर्वेषामित्यत्रैत्वे प्रणाणामित्यत्रात्वं सजछे भूरित्यत्र छत्वं गवाम्यामित्यत्र दीर्घः अ
नडानित्यत्र यणः एमेरित्यत्र वृद्धिश्च ध्यसंनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वेन समाधानं तु विशिष्यै एहो
बुगागत भाष्ये एवविशिष्य तद्दोषपरिहारप्रदर्शनकैय्यटेन च विस्तृतं॥ आर्धधातुकस्येत्यत्र मन्नोलो
पे व्लक्ष्यस्येति प्रयोजनपरं भाष्यं तु नित्यत्वात् तस्मादेशात्पूर्वमन्नोलोपापत्तेः। स्यादेशस्तु सस्यत्यत्र
चरितार्थः। अत्र प्रत्ययोपदेशे अकारांतताभावेन लोपाप्राप्तेरिति अभिप्रायकमिति न तेनास्य पनिस्यत्वं

मत्वाशाशेषदं वतर्हि माभूदिति। पूर्वभाष्यं तु अस्मिन्सवत्सूत्रेण अन्तर्हीदित्यादौ तेनानुवृत्त्यनिमभि
मापेण विधिष्वापूर्वे णाव। तेन पिष्ट्वा निमन्त्र अतोपसिद्धः ॥ नस्वनियमत्वेन विधित्वाभावात्ता कु
तरदमितिचेत्। धर्मिग्राहकमानादित्सर्वेहि ॥ अस्यां च परिभाषायां ननितिहितिनिषेधो ज्ञापकः ॥ त
त्र च तिस्त्रादेशे विधिरेव॥ तस्मात्तपाम्वेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्त
व्या इत्युपसंहारभाष्येकर्तव्येत्युक्ते किन्तु उक्तनिषेधेन आनन्तर्य विघातकांशे परिभाषासिद्धावपि तत्स
न्निपोग्यत्तु योगित्तद्विघातकांशे अपूर्वाभिप्राया धर्मिग्राहकमानादेवच आनन्तर्यरूपएवात्र संनि
पातः अत एव अन्तरङ्गात्सिरित्यादौ लोपसिद्धिः। प्रत्ययस्यानन्यात्। अंगसंज्ञायां तुपस्यादित्यनेन
अवधिमात्रपरामर्शो नितु प्रत्ययविधौ येन रूपेणोपादानं तेन रूपेणोनिप्रतिविधेयमितिसिद्धांतभा एस॰
ष्याभिप्रायः धर्मिग्राहकमादेवच त्रिपादीस्थस्यसंनिपातविघातकस्यनैषा अप्रवृत्तिकात्तेनपंचा

षाप्रवर्त्तन्ते ॥ अनित्या चैषा ॥ अनित्यत्वमपि परिगणितेष्वेवोपनिबन्धोक्तमप्यपास्तं । जग्धः सञ्जशंभुः पंचानां ।
गवाग्रमित्यादिषु परिगणितानामिति रिक्तेषु उक्तरीत्या दोषाभावैवे ॥ व्यत्र म इत्यादावनपैवमपि भाषयाण
त्ववारेरो कुव्यवाय इति वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्ते स्सदोषाः स्वत्वल्त्वपिसाकल्येन परिगणिता इति भाष्यं पूर्वो
क्तेषु दोषपरिहारे पायस्यानुक्तसाधारणापत्ते परिगणितानाः त्वमभिप्रायं । सपरिहारोऽभाय स्त्वास्माभिः
मद्दर्शितः कैचित्तु वामीतिधर्मिग्राहकमानात अंगाधिकारे एवैषेति तत्र ॥ कुंमकारेष्विस्मत्राकजापत्तेः ।
बुधाविति वृत्रटावापत्ते स्यमस्य ज्ञापकत्वापाः दूषितत्वाच्च अनिमित्तमित्यत्र निमित्तत्वं च साक्षात्परंपर
यावापयाक्तं चेत् । अत एवोदुपधत्वमकित्वस्येति वार्त्तिकं संगच्छते । तत्रोपधत्वशब्देन तत्प्रयोजके
नलोपो लक्ष्यते उदुपधत्वस्य विधित्वाभावात्तस्य चोपधत्वसंपादनद्वारा कित्वस्य निमित्तं नेत्यर्थः । न चैवं
पासेसत्र आत्वमपि कृल्लोपस्य निमित्तं न स्यादिति चेन्न्यासज्ञातिरिक्तशास्त्रविहितकार्यातिरिक्तधु

त्रि॰ गा॰ ६० 60

र्मद्दूरैवनिमित्तेनेत्यर्थाः इद्दोषः आन्वेकिन्वस्योपादाने निवार्णिकोपपन्नपेतं स्याति रिक्ते तिद्विक॥
नाग्नहइति रद्दसंगसंस्यान्नहिंद्दसेक देश्यकिरिन्नि पूर्वग्रंथ्यविहसंनिष्फलंन्त्व॥लुङ्माभ्रद्दिति।
नचिद्दंकार्यकालपसेयथो हि श्येवानाद्यः॥एतदुक्तादरणोसादिसमाधानासंगतेः।अकवनिमि
ताव्ययस्य परं परस्यापि निमित्ताविघातकत्वात॥तांस्यः॥लुकंप्रतिग्रणोदारनिमित्तत्वात् इतिचेन्न॥
निमित्तत्वस्य परं परस्यो विवक्षित्तत्वेनलुंकप्रतिग्रणस्य निमित्तत्वात्त इतोन्यत्रेति॥ इदगवाग्रमित्स
न्नहं निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्दीर्घ इति।अप्रानोपचानामित्यत्रास्यानित्यत्वात्त आत्वादी
ति च शब्देंदुशेखरेणविहधपिद॥इतिसंनिपातमरिभाषचिवारसमाप्तः॥कृमजुगागमेति॥अ
कारोविवक्षितइतिभावः॥एतेन विलंबएव विप्रूकतत्रभवोवैककम्यत्तस्मात् प्राक्कीताछेणोलुकभावा
पछग्नहणमित्यपास्तं॥किंपूवएवविप्रूकः तस्मात्प्राक्कीताछे शैषिकेणछस्यलुग्धावापमलौकार्थ राम॰ ६०

स्यष्ठ ग्रहणेऽपि आवश्यकत्वात् एककालिकत्वेति । कालशब्दाट्ठञि गमकत्वादेकशब्दस्य कालश-
ब्दे न समासे समकालवत्साधुरिति भावः । न्यायसिद्धापीयमिति । स नियोगशिष्टानां सहैव प्रवृत्तिनि-
वृत्ती इत्यर्थः । अत एव अगस्तीयमिति सिद्धं । लुकि निवृत्ते अगस्त्यादेशस्यापि निवर्त्तनात् ॥ स
नियोगशिष्टत्वं च एकविभक्तिक्रियान्वयित्वं न च अनुपमानस्यापि बहुयज्वेत्यादौ ङीपि निषिद्धे ए-
नपस्त्रस्य शब्दो न तन्त्रस्तो धाहर्नेवः अन्यएपापेऽत्र पोऽप्यपाय इति तु न्यायपतस्य समुच्चयस्त ह
प्रवृत्तेर्लोकदर्शनेपि अस्यादर्शनात् । इडविडमिति ॥ इडविडोपसंख्यानजपदशब्दादिमज नस्यात
श्चेति लुक् । इडनिट्श्च स्यैव ॥ अतिदेशात् गुणवचनत्वाभावेन अस्मादिष्ठनो अदर्शनात् नात्र
पुंवद्भावइति कैयटादयः । अयमेषामेकोगुणः धनमेषामेको गुणं इति भाष्यं तेकदेशफक्किरिति तस्य
हृष्यमकरणे शेकोरएवोक्तमित्यन्ये । सिद्धमिति । तत्र विशब्दो भावसाधनोऽप्याश्रीयत इति भावः । परे तु

त्रि·गा० धर्म्मिग्राहकमानान्तर्लुप्तविषये एवैषा परिभाषा तेन नलोपे परत्वेसिद्धं, अत एव नान्तरीयकस्य
६१ त्रन्तेमसागणनिर्द्धारणप्रतीपसाविवृत्तिः। एवं हिकौ हिम्नरपि सिध्यति। एवं वेपमितस्त्रैत्यस्मिन्
61 वृत्तौ वपिनक्यपो निवृत्तिः न यत्र भावसाधनविशिष्टशब्दा अप्रयोगो ननिर्वाहः। पूर्वस्मिन्स्थितेरभा
वात् किं च भावे विधिविधिशब्दस्तु साधनपरो न स्थितिपरः एव कृत्तत्वेन भाष्योक्तो हेतुः जैधि चं जीस्य
त्रेट उत्साद्यमानाः। आगमलोपः। बहूनीयरस्मादित्युक्तरीत्या सतहेवत्सवृत्तिनिवृत्तौ सौगमिकाऽन्त
सिद्धं। ज्ञाच निवृत्तिः त्क्रमापसावैवु अनपायवृत्ता ननिवृत्तिवाधनहूरासक्तसिद्धतिरेवबो
धनैः। तेन पञ्चेन्द्रस्यत्र अकारस्य क्रिकमितस्त्रिगणस्य अत्रत्वं सिध्यतीति भाष्यः॥ अत ए
वेति ज्ञापकसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। नन्वसिद्धत्वे च ठविकल्पस्ये जितन्त्र्यनेपिसत् जितस्तोः प्य एम०
कृर्द्दशास्य सार्थक्यसम्भवात्तथापि इत्यपनेइति भावः। परठ अवष्टिकरण विसरितिबा निर्फंनतेस् ६१

त्राणो विसिचोर्लुगर्थं घुसाहचर्येणापरिच्छेदकपरिच्छेदकत्वाभावात्त्वभिप्रायकं ॥ पाग्रहणे चापि विवित्वान्नसर्व
त्रैव पाग्रहणं अलुग्विकरणापदिभाषायाः साहचर्यपरिभाषाबाधकत्वावश्यकत्वात् घुसाहचर्येण विलु
ग्विकरणापरिभाषाप्रवर्तनात् एव अस्तिभूभावे तु नैषा धर्मिग्राहकमाने नादेशत्वानाक्रान्तत एव एतत्सू
त्र जेरिति॥ अत एव वोढ्वे तिसूत्रे अनयापरिभाषया वसतेरेव ग्रहणं घटाहौच परिभाषाद्वयबलाद्ध्योग्र
हणमित्याहुः ॥ प्रजिघायप्रियेषजीति। जिहृनोविधिषिनीत्यान्त्र कुत्वचारणाय प्यासां गनिमित्तप्रत्ययोः कुत्व
विधावेकत्वज्ञापकादितिभावः। दयोरिति॥ हृयोरेकस्यरूपान्तरं च संज्ञाशर्वकेति। स्वं रूपं तत्पर अणुदित्सं
ज्ञातिरिक्तसंज्ञाइत्यर्थः अत्राध्येवेति। वडशि इत्यप्रयोगात्तमहाकविप्रयोगाच्च ग ष घोदरादित्वात्साधुत्वं वोध्य
मिति तत्वं ग समुदायस्येवेत्ति । इदं तु न युक्तं । निर्दिश्यमानपरिभाषया समुदायस्यादेशत्वात् । वि भेदे स्यादे
न धात्विति निषेधत्वन्नहलादिशेषस्यात्रमन्यत्रासेयमानाभावात् विस्तरेणेतत्सर्वं निरूपितं तत्क्रपूलेपमिति

त्रि॰ गा॰ ६२ तस्मिन्निमादिविषयेतु अनूयमानविशेषणेऽपवस्थापकत्वेन चरितार्थायाः तद्विशेषणेन व्यवस्थाप
६२ कत्वमिति न कोऽविरोधः भाष्योक्तरीत्येति तत्र हि भस्येति आ स्मि मयजादिभिरतो विशेषणाभानस्तस्मि
62 न्नत्रहोपरस्कृतमिति भावः क्रियाजनकार्थेति । एतद्विशेषकर्त्राद्यर्थकेत्यर्थः ॥ ननु च कर्तृत्वादिवि
शिष्टस्य दूतत्वाभेदेन अच्चपि नो वार्थस्य वाचकत्वं न तु नमस्तीति देवाभिमन्त्रहितोपाचुतथ्यो भिन्नार्थत्वेस
मसारणयोगेन णकारान्तर्थत्वात् । चतुर्थ्यापि कारकविभक्तिस्यात् । न हूस्य यति । क्रियाकारकभावेनेति
चेन्न यस्मिन् शब्दे यस्या कारकार्थत्वं तस्मिन्नेव खलानं तेन प्रयुज्यमानेन तस्यास्तदर्थकत्वे एव कारकविभ
क्तित्वांगीकारात् । प्रथमायाः अप्येषु कर्त्राद्यर्थकत्वाभावेऽपि व्यहारस्यादेति षष्ठ्यादिमाद्ययोगेन तदर्थः
कत्वमेव चतुर्थ्यास्तु हरयेन मइत्यत्र तस्मिन्नेव मशब्देन कर्त्राद्यर्थकत्वमिति न कारकविभक्तित्वं ध्व गम॰
नितमिति । ननु लक्ष्यलक्षणभावे यस्य चेति सप्तमी अधिकरणे चापरेत्यर्थभेदात् भयं न संभ धारणे जि । ६२

।कथमेतदितिचेन्न।कथमपिकारकविभक्तिसंभवेउपपदविभक्तिर्नकल्प्योऽनर्थेनादोषात्।अत
एवोद्देश्यत्वमात्रद्विवक्षयारेवायनमस्कृतेतिरितिनप्रयोगः।।यत्किंचित्क्रियेति।यथाराज्ञःपुरुषद्
त्यत्रपुरुषस्यराज्ञास्वस्वामिभावोऽणजकर्मकसेवायांकर्तृक्रियाभावमूलकः।अस्मिन्क्रियायाकर्तृ
क्रियाभावस्यननतथेतिमथमैति।तदर्थद्वयेति।अतएवावौद्धपधापाइमत्रोपधाग्रहणंचरितार्थं
।इतराव्यवधानेइति।तेनचलीकृत्यगेइत्यत्रद्वयोर्लत्वसिद्धिः।उदात्तनिर्देशादिति।तत्रहिनेतास्मा
माषवपणोत्साद्दावेवनत्वमत्वरात्वानिस्फर्ननुनमतिसिंचतिमाषवपपणामित्साहौविताणंक्य
पत्रैषाभि[illegible]भाषेष्वतेनत्रोदोत्तनिर्देशःकार्तव्यः।अनंतविकारेत्यत्रदेशस्यकांर्यभवत्यदा
तनिर्देशइतिचपरिभाषोपष्टपेक्षकं।इदंप्रपलक्षणंएतदुत्तरइप्रपिप्रभ्याव्यापत्रैवांत्यत्रदेश
स्थानेत्यदेशश्लेकप्रयोगेपुणपत्समवस्थितौतत्रैषस्फक्ने।।अंगावयवेति।अगावयवस्थासोपजा

त्रि॰ गा॰ द्विपरश्चेति कर्मधारयः। अन्यत्र विस्तर इति। परे तु इग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रे वार्त्तिककृदुक्तानि
६३ प्रयोजनानि अक्लिष्टोपायैर्वैरैः अन्यथा संसाधितानि भाष्यकृता प्रतिविधेयं द्रोषेष्ठितिभाष्यं
63 त्वतिप्रसंगं तां वार्त्तिककृदुक्तानां स्कपरिहरत्वान्नातावन्मात्रेणास्याकर्तव्यता सिध्यतीति किं
नु प्रयोजनाभावे नैवेत्यभिप्रायकं अत एव न संप्रसारणसूत्रे नेत्यस्याः प्रयोजनानिरतिफलाभा
वेनास्याः कर्तव्यता भाष्यकृतोक्ता नित्यत्वाद्बाधित्वा व्यधोह स्वरूपनिषेधः अत्वोत्तरमित्येव्यधि
प्राप्ते तस्मान्नित्यत्वं। न च व्यधिं बाधित्वा परत्वात् तन्ह्रस्वः अत्वस्य ह्रस्वापवादत्वेन तद्विषये तम
वं तिपर्यन्तं ह्रस्वाप्रवृत्तेः। अभ्यासविकारेषाध्यबाधकभावेनेतितु सर्वसमावेशनात्सर्पकं
ग्न चापकर्षत्त किपटकमित्यत्रं माकृग्मतिपट्टोत्तत्वाद्धिः। तदन्तदभिप्रेत्य अत्र व्यधिः राम॰
अभ्यासह्रस्वेन तिप्यतीत्यत्रं भाष्ये उच्यते अभ्यासस्य असंजित्वाभावाच्च। नाप्यस्मृपट्टिः तिप्रयो ६३

जनं तस्य साधुत्वं प्रतिपत्तेः इति भवितव्यमित्यर्थः । तत्राप्रयुक्तत्वं स्वचित्तमिति रोगविरोध्यपाप्यस्यास्म
धुत्वोक्तेश्च ॥ अत एव वष्यङ्ग इति सूत्रे तत्परिभाषाप्रयोजनेषु नैतद्गणितं वार्त्तिककृता । अत
एव अदसोऽसेरिति सूत्रे अदसोऽन्यत्र मुत्वाणयप्सेः सकारस्येति व्याख्याय पद्येवमुमुपे ङि इति नाति
ध्यति । अदःष्वङि इति प्राप्तो लीन्फकं भाष्ये । एतत्तु दृष्ट्वा भाष्ये अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यदमुपङि इति
मपि नव्यमिति तत्त्वेकदेशिनः । एवमदसोऽसेरिति सूत्रे श्लोकवार्त्तिके पूर्वार्धमेवेति सिद्धान्तकृतिरेतदुक्तं ।
भाष्यवार्त्तिककारम्भोऽसिद्धं तु समकाले प्रतिषेधादित्यादिना असेरिति प्रतिषेध इति एवोक्तेः । तस्मात्त्वली
कृष्यत इति वदमुमुपङि इत्येव साधु ॥ न च पूर्वार्धमेकदेशकृतिः नेति वाच्यं । नेतस्याप्रयोजनानीत्यक्रभा
ष्याज्ञाधात्वार्त्तिककृताप्रयोजनेष्वपरिगणनाच्चेत्यवेहि । नाप्यनतश्च्योतादिसिद्धिः फलं प्रजादि
परतया अनंतविशेषपरिभाषाया इति भाष्यएव परिहृतत्वात् । अथांगाशेयतापद्य उथिन्नाकांक्षतया

सोऽर्थो नोच्यत इति चेन्न भाष्याशयानवबोधात् ॥ प्रष्ठवाड्विश्वैहः पश्यद्दीर्घपाद् स्कपदः पश्य
त्सुवः शुनः पश्येत्याद्यौठ्पद्भावसंप्रसारणानां पूर्वपदे प्रवृत्त्ययेपरिभाषाश्रयणेप्यपसमर्थः ॥
भाधिकारे अवश्यवद् इति भगवतोऽभिप्रायः । नहीदमुक्तपरिभाष्यपो निर्वोढुं समर्थं । चलीकृप्यते
इत्यत्रतुरीधे नांत्यवर्णान्हृल्योरितरयवधाने एवेतेः कत्स्यस्यात् ॥ वक्तृमोनोपधायाइमाद्यौ उपधा
ग्रहणात् अंगाधिकारे तत्प्रयोगस्यैव विशेषणं उक्तभाष्यं तु परिभाषां नरोपलक्षणं । स चासंस्यां वेष
चेति विग्रहे तदेष रत्नमत्र स्तात् तत्कारस्य सत्त्वमतं त्साधिकार इति परिभाषया शंक्यं वारयितुं अनन्त्यपो
रिक्तमपापरत्वेनापवादत्वेन च तदाघत्वात् पूर्वसत्त्वं वाच्यं । तन्त्र चात्यवर्णान्तहूर्णयोर्व्यवधाने नैनत्सूः
अप्रवृत्तेः नाप्यज्झ्रो पोन इत्याद्विव साविति तदेवाविशेषणं इति निर्वाहः ॥ तथा सति पुनर्नाव्यवधान
न्यायेन हूस्थामेवुव्यवधाने प्रवृत्त्यापत्तौ स्वरस्य त्वे त्रिभिर्व्यवधानेन तदनापत्तेः ॥ नचत्यदाघत्वोनंरंप

रह्रूपे द्वाभ्यामेवात्र व्यवधानमिति जिवाच्यं एवमप्यचः परस्मिन्निति जि परह्रूपस्य स्थानित्वेन त्रिभिर्व्यव
धानात्रात्र्वह्रपात् ॥ नस्मात्तद्वालघत्वं न स्यां गस्य नद्दोरित्यर्थे न स्याद्वाद्देरेव निर्दिश्यमानत्वेन निर्दि
श्यमान परिभाषया वा भस्मासत्त्वावान्मद्धादिन द्वोरेवोपस्थित्या तस्यैव सत्त्वमिति निर्हो षड्नव श्यंस
वैर्वाच्यं तथा चैवमेवां नात्तस्य पसेत्यर्थे अनल्त्वा स्यात्त्यात् हो नदोषः ॥ किं चैतत् परिभाषायाः एनो
पधारत्त्वोपधाग्रहणावैयर्थ्यं पचानामित्यादौ पकारात् आकारस्य दीर्घवारणाय उपधाग्रहणमिति
शेखरविरुद्धं ॥ किं चेत एवाव्यवधानइति निवेशोप्ययुक्तः ॥ हंसे सिरासिङ्गत्वा ध्वसंग्रहापत्तेः अनव एववा
र्तिककृता विधरत्नोदाहरणपरिभाषा प्रयोजने षु गणितं तद्न्निवेशे च चलीकृप्यतेरत्र अभ्यासे
त्वानापत्तिरितिज्ञेयम भ्यपतः पाशाराजुः ॥ नचैतदनाश्रयणे वादीदित्यत्रादोषिव ध्यापत्तिः । एतत्प्र
करणोक्त धिभाज एवमत्र येन विशेष्य न इति त्वपैव अत्र । वोक्तत्वात् नचैनदनो श्रयेण ह सिद्ध स्मादे

त्रिं॰गा॰ पूर्वरफस्यासत्त्वलदूरेत्यादिना निवृत्त्यापि त्तिः स्थलादिसाहचर्येणास्याच्च समभिव्याहृतपरणादेव
६५ तेन लोपविधानात्परण आदेपरमित्तिगापिग्रहेणायस्माघरण आदेपूर्वस्यगुणसंभवः तस्मादेपलो
65 पविधाने हृतिप्राङ्गः ॥ अप्रधानस्त्रीत्वेनेति ॥ स्त्रीत्वादेः प्राधान्ये चानापत्त्याप्रधानविशेषणं बोध्यं कुमा
रीवाचरक्त्तवत्यास्तृणाः कुमारमाहोनत्वायावपवस्त्रीविषयंत्वातिध्वमिति वार्त्तिकं तु यथोद्देशपक्षा
भिप्रायेणप्रवृत्तमिति न हिरोधः ॥ यत्तु पूस्त्रियारव्यापित्तत्र शेखरोक्तं प्रधान्येन स्त्रीत्वबोधकत्व
निवेशेन मानमित्येतत्त्ववार्त्तिकः कार्यकालपक्षेपि स्कजमिति तदेतन्न परिभाषाविरोधादयुक्तं धन्व
याकुमारीवान्तप्रमीशे इपिं नदीत्वापत्तिः ॥ नचैवं प्रियतिसृ इत्यत्र कथं तिसृभावः ॥ स्त्रीत्वस्य अप्रा
न्यादिति चेन्न ॥ यं शब्दं प्रति स्त्रीत्वविशेषणं न हि शेष्यगतमेवतस्य अप्राधान्यं नत्वान्यत्रास्त्येव धुमानूत्वि एम॰
येत्यत्र स्त्रियेत्यनउपारीपमानेप्रास्तणीवत्ताशब्दे विशेष्यभतेर्थेप्रास्तणीति ङीप्त्वे स्त्रीत्वनवर्नेन ६५

इतिनकश्चिद्दोषः।हेतुमतीत्यत्रेति।ननु हि प्राचांपक्षेमोदनंदेवदत्तेनेत्यत्र गतिबुद्धीत्यस्य नियाम
कतयानकर्मत्वमिष्यते।।एतत्परिभाषाप्रयोजनमूलंमूलेनोपदर्शंशंभुंक्रोत्यत्रकरणोक्ततीया
सिद्धिः।अत्रहि मूलकस्यदर्शनेभाजनेचशाब्दस्वाच्यः ननुग्रामंग्रामायवागंतुरीच्छतीत्यत्रग्र
मेग्रामकर्मत्वेऽपेक्षितेएकमतीतिभाष्येण द्वितीयापि ग्रामस्यकर्मत्वात्प्रधानानेऽधिकार्यस्यबलत्वा
त्।चतुर्थीबाधित्वाद्वितीयैवास्मात्इतिचेन्नअपवादविषयेएतत्स्यापास्वनदाक्षेपात्।तदनालिंगि
तेति।इदंपंकजशब्देयोगार्थबोधनिर्वाहायपानतुल्यस्त्रादिभुमात्रशब्दानुकरणंनयोगिकोनापिरू
ढइतिचेन्न।अर्थवत्परिभाषोक्तरीत्यागगणपदितोयोपिअर्थविशिष्टशब्दबोधांगीकारेणात्रचरू
टजोपस्थितेप्रतिवधकतयायोगार्थस्यविशेषणतयामानाभावेनादोषात्।रथकारणाधिकरणेति
तत्रहिरथकारशब्दानयोगिकःकिंतुरूढ्याजातिविशेषपरइष्यते।विशेष्येति।ननुद्विवचनाद्यत्तोविश

त्रि·गा·
६६
60

द्वेज्ञेरव्यवहितत्वात्पक्षिवाची संभवतीति कथं साहचर्यं च इति चेन्न। उपात्ताविकृतशब्दस्यापि सा
हचर्ये स्येव भाष्यकृदभिमतत्वात्त्वद्विजपते इत्यत्राननभित्स्य मत्स्यत्वनाभिधानं।। अभिधाने वा
प्राऽधान्येन स्वार्थबोधकस्य पुराशब्दसाहचर्यादिति भाष्यप्रामाण्यात्तवाग्रहणं गतेनेति।। नन्वेव
मपिदीधीत्यत्र द्वयोर्ग्रहणापत्तिरिति चेन्न द्विविदसाहचर्यस्य प्रतिमात्रग्रहणस्य अनित्यशब्देन
विवक्षितत्वात्।। नपुंसकत्वाभावादिति नपुंसकग्रहणानुवृत्तिफलं तु अनपुंसकप्रज्ञाशब्दस्य
द्रासः अभिव्यक्तेति भाष्यानुसारेण गौरवप्रसंगात्तनुपुंसकशब्दानुवृत्तिः। श्रितानुवृत्तये ईचद्विव
चन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवदिति चानुवर्तते तेनेन छंदसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मधो।। एहाती
मादेर्नुम्भावसिद्धिः।। इदमुपलक्षणं त्रिचतुरोरित्यस्यालघं चेदमिति।। इपचाचानि त्या आनुपस रामं
जेनाधिकारेण।। तेनवानोरचेन्मादीनां अतिधीवरीत्यादौ प्रवृत्तिसिद्धिः। वाधस्तत्वरति। सुजेनेनि ६६

मितत्वेनैव लक्ष्मे रेफः संबाधाजीति परिभाषाक्षरमचरति भावः । विस्तार इति । कार्यित्व बोधकयोः
योः षष्ठीपंचम्योः स्मृ ति त्वाविशेषानानयोत्र निर्वाहः प्रातिपदिकं शेषमात्मविशेषमाय स्य उत्सर्गापवाद
भावोपपादकत्वे प्रकृतानुपयोगात् । तस्य लोगात्केऽरिति । तस्य लोनानुमाने नोक्ते इत्यर्थः । प्रयोपक्ते त्वस्य
विशेषोक्ते इत्यर्थः । इदमेव निषिद्धत्वे विलोपस्थिति कत्वं शीघ्रे परिस्थिति कत्वं चेत्यर्थः । अनित्याच
ति । तेन मोभगो इत्यत्रवार्तिक निष्पन्नान्नामपि ग्रहणं ।। पित्वमिति । द्वोदत्यो इत्यत्र धेटो विद्धसर्थे क्रि
यमाणा रा ग्रहणं वे धाग्रहणो अविशेषज्ञापकं नेदं दधातिनि व्यस्तं दधाते र्हादेशविधानात्तवाधिके ति
ति । नत्वर्थेव तग्रहणपरिभाषायाः तेन मनिद्वारयीतात्स्वत्रेन णत्वं । तत एवात्र न दोषः ।। न्नाप्यत्विति । भेद
कत्वपक्षाभिप्रायकत्वं तु नवकुं शापयेच्छध्वि स्त्रेभाष्ये अभेदकागुणाइत्येव न्याप्यमित्युक्तेः । ईदूदेरित्यादि सूत्र
स्थं एतंतास ग्रहापन्नपरकरणमित्याहि न्नाप्यं तु एकदेश्युक्तिरिति भावः ।। अमन्त्रेति ।। पादादीनां सहस्य चोदा

त्तानुदात्तो भपगुणाकृत्तपान इत्युरूपे स्वरितेनेत्युच्चारणीयेत्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं नतु स्वरितस्य स्थान
६७ गुणत्वे पिपठिषु इति शास्त्रविरोधेन तदुच्चारणं पत्तएव स्यात् । अन्यथा समामास स्येति शास्त्रविरो । धे
(67) पिचतस्य योगुदात्तोच्चारणस्य स्थाने नतु गुणात्पान पतत्वं स्यात् इति चेन्न । चत्र सर्यं त्तोदात्तस्यापि स्थम
नुसुणात्पानधानेन शास्त्रामास्याकृदाचोरणापलः प्रकृते नुदात्तस्य शास्त्रप्राम त्वे विस्थाउगुणात
पातदुच्चारणं पल एव वेत्याशेपात ॥ वधात्वे शेपिस्त्रां नं गुरुपे अनोदात्तेउच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणा विवक्षा
र्थे । नतु रहेनेरकचूत्वेन आद्युदात्तत्वात् आफुदात्तवधुच्चारणं तदनुरूपमेवेति वेन्नाधिरपिस्त्रानित्वेनथा
गुनपाधातोरित्वं तोदात्तस्येव तुचितपा आद्युदात्तोच्चारणा स्यात द्रनुरूपत्वाभावात् । पठ्ठापि पिवटूदत्तोदात्तेउच्चा
रणीग आफदात्तोच्चारणाविवक्षार्थं ॥ पठ्ठा आधधातुकमात्रविवक्षायामेव विधिप्रवृत्त्या सति शिष्टप्रसंगे पल राम०
रेणावधे नुदात्तस्यैव तुचितनपाअंनुदात्तेउच्चारणीये तदुच्चारणं पिवक्षार्थ इति भावः । नतु अनडुह्मपि पिठिषु इति अं ६७

न्तो हे ने उच्चारणीये आद्युदात्तो च्चारणं विवक्षार्थं स्यादिति चेन्न उपदेशो नामैव इत्संज्ञालोपाभ्यामपना
रेणाज्ञापकवर्णो न परभाष्यमामास्योन चानुरोधेकिंषषरं तिअस्याप्रवृत्तेः। न चैकश्रुत्यैव अच्चाप्या
प्तीपाटेन तत्र तत्र आद्युदात्तनिपातं न भाष्ये क्रमसंगतमेवेत्या शंक्याह॥ सू. प्रयोग॥ मट्सेति॥ न तुग्
णानामेरकत्यायात्रेस्य पेणपाठे विशेषाभावादेकश्रुत्यापाठाश्रयणं भाष्यकृतं अर्थमेवेति चेन्नाए
तद्वनाश्रित्य परिगणनं परत्वेनाद्यो पात्तारद विसंग॥ परिहितेहृहृप्रफज्ञों तो दात्तत्वे शेषनिघातेनैस्वा
कस्य अनुदात्तपाप्रक्तिपाद्यां किं स्वारकस्य हृहूं घटकतेति चिंतापाए तन्न्दा ध्याभिप्रेतत्वेन त्रैस्वर्यं तो स्वा
कस्य पाठाम्॥ ननु जातिपक्षे पूर्वसनेन हलपोरपिन दीसंज्ञा स्यातारस्मादिजातेस्तत्रापि सत्वादिस
त आह॥ सूइति॥ पोजुगुणाभेदकत्वपापस्य अप्रत्ययपरत्वेन निषेधेन दादी नामस्माद्दौ उच्चारितस्ये
वविवक्षापत्ता हि रा द्वेतु दात्तस्येतछद्वेतस्वरं सनधर्न णोत्वहर्ल्लो हि शेषेण स्थानेनुदात्तस्याकारस्यानापत्तिः।

न चान्त्यैकश्रुत्यापाठः। एवं विधेषु सर्वत्रैकश्रुत्यापाठस्याशपथैकनिर्णेयत्वात् एतद्ग्रामस्य अमसत्सप
इत्यनेन निषेध इत्यत्र इमित्यानुनासिकापत्तिः। पररूपेण च प्याचमुष्योभविष्यतीति चेन्न। आम्यामित्यादौ
पररूपेणसानुनासिकापत्तेः किंचाघुद्धान्त इत्यत्राशातग्रहणं व्यर्थं। अन्तरंगविधिर्निमित्तपदार्थोपस्थि-
त्या अणन्तेनाग्रसप इति गुणाभेदकाइत्यस्य निषेधे उदात्तोच्चारणे नैव निर्वाहात्। किंच एवं संषष्ट्यन्ते
सादौ नुनासिकस्यहित्वार्थं अणुदित्सूत्रे अणग्रहमिति। हयवरट्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। गुणाभेद
कत्वेनैवतस्य हि दित्वसिद्धेः। धनत्वपणविषुपे गुणानांभेदकत्वमेवेति ज्ञापनाय अणग्रहणमिति शब्द
रत्नोक्तत्वयुक्तं॥ फलाभावान्न गुणाभेदकत्वसम्प्रास्त्य अप्रमप इत्यनेनै निषेधेन घटत्वान्ति साहौसा
नुनासिकवकारासास्ते ऽ किंच अष्टन आकारस्य उत्तरार्थं निरनुनासिकत्वस्यावश्यकत्वया सामर्थ्याभावे एम
न अनपापरिभाषया सानुनासिकापत्तिः न च पाथिषथी सत्त्र शेखरोक्तरीत्या अप्रत्यय इति निषेधोनएप ६८

प्रीतिप्रसक्तेः तथा सति गौत इत्यादौ न परस्त्वत्वहेतेन ह्रि गुणाभेदकारस्य अमत्त्वपदत्वेनेन निषेधनविवक्षासिद्धा
नुदात्तग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। गौत इत्यादौ विवक्षामुदायेसमुदायपसावर्ण्यसंभवात् तान्तस्मात् गुणाभे
दकार इति स्वरमात्रविषयकं धर्मिग्राहकमानात् गुणाभेदकत्वं तु नासिकमात्रविषयं अणुग्रहणं धर्मि
ग्राहकमानामानादेव ॥ यद्यपि ॥ वृद्धिसूत्रे इति प्रयोजनमेतन्न। किं तर्हि भेदकत्वात् गुणास्यसादिभाष्यं
तु पूर्वपक्षभाष्यं भेदकात्वाभेदत्वयोर्द्वयोरपि स्वरानुनासिकयोरुभयोर्विषयकं स्वरस्य तः नीयनेतथापि तु भयवि
रं गुणोपृक्तं भेदका अभेदका इति ॥ किंपुनरत्र ज्याय्यं। अभेदका गुणा इत्येव ज्याय्यं। कुतः एतत् पदद्वयसत्त्वे सत्र
उदात्तग्रहणं करोति तोति सिद्धान्तभाष्यमुक्ताभिप्रायकमेव अन्यथा लक्ष्यसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधात्। पद्वाभे
दका गुणा इत्यत्र गुणपदस्य स्वरानुनासिकोभयपरं वृद्धिसूत्रे स्वत्राभ्यस्वरमात्। अभेदका गुणा इत्यत्र तु गुणपदं स्व
रमात्रपरं। अयं पूर्वपक्षापवादः। ननु वृद्धिसूत्रे सानुनासिकसंग्रहार्थं तपरत्वावश्यकत्वपातदूषणेनासंदेहा

६८ र्थाः तर्हि नकार इति तत्सूत्रस्थभाष्यासंगतिरिति चेन्न ॥ स्पष्टधिसंज्ञायाफलाभाइति तन्द्व्याख्याभिमायात् । आ
69 नुनासिकत्वं नाम गुणस्तु श्छिन्नस्यापि पद्यात् । स्यादितिपूर्वभाष्यं तु फलाभावेपि गुणत्वमात्रेण तदुक्ते कीर्तनं पक्र
मित्याशयेन सानु । नासिकस्याऽऽऋछजो छेदइतिनप्रयोगः । अप्रत्यय इति च न गुणाभेदकत्वमाश्रयत्वस्यानि
षेधो न वा न ण सधारणा इति न कश्चिद्दोषः । उपादादिति धर्मि ग्राह । कमानमप्याणा विषयकत्वे एव अनुकू
लं । अत एवाष्मन इति सूत्रे भाष्ये सानुनासिकमाशंक्य अनणत्वेन परिहार उक्तः । ननु गुणाभेदत्वेन तदाशंका प्र
त्यपदस्य तेन तत्परिहारश्चोक्तः । पिथिमथीस्यापि तपरत्वेनैव सानुनासिकत्वमाशंक्य किं तेन न गुणाभेदकत्वे
नेति माहुः पक्षोदरादिति । एवं श्रावणिक शब्दोऽप्यत्र बोध्यः । लोपेनेति । ननु वार्तिकात् पूर्वमेव सूत्रस्य प्रवृत्त्या
वृत्त्याकथं वार्तिकेन सत्त्वे विषयमिति चेन्न । वार्तिकस्य सूत्रैकवाक्यतापालस्य साधुत्वनियामकत्वे संभवतीति नेह एम०
प्यर्थकल्पनमनुचितमिति साशयात् । समासमकोरणे त्वाद्विर्तिकाद्यर्थस्यापि सत्त्रकृदभिमतस्य स्वोक्ते श्चा

आगमेति ॥ तेन सर्वेषामित्सत्र स्फटिक तेन पुनः स्फट् । अभ्यासिस्मा देतु स्थानिभेदात्पुनः पुनर्लोपः ॥ एवं चात्र
तस्मपदेन सामान्यकार्यभागेऽपगृह्यत इति तत्त्वं ग्रहीदेवेति । अनेन सिध्येदिति शेषः । सापकलिति । तेन
कारस्य करभो वेहिरिति सिद्धं अपपरिति ज्ञापकसि भपं चम्या असार्वत्रिकत्वात् ज्ञापकेति ॥ अदोजग्धि
रिति सन्नेस्य प्रग्रहणं ज्ञापिकेत्यर्थः । एकारस्या आवृत्तेरिति विदलोपप्रसिधोपुंस्मापः ॥ तथा हि स्वादिरेव व
धातिफलाशे वव धातित्वादौ विकल्पितेषु साधनेषु ये नैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते तत्र पदा
कदाचित्तरव दिरं स्मत्येषो भवतीत्यदात्तस्य दर्शनोः कर्तुरः सादृश्यात्तरवदिरवुध्याप्रति विधीयतेनानुपलोशः
मगस्थ्य तेन्याधनभेदेन क्रियाभ्यत्वात् ॥ उपक्रान्त क्रिया निर्वाहाप्रसंगात् । लोपेऽपि पदात्स्वस्वामिभावप्र
तिपादनापगः बाखामीजिषण्णापुपक्रमेन ततरा अश्वानां तेन तस्याऽपि तत्स्रजितपादनापसेव निर्वाससर्जेऽसमर्थाऽ
श्वेषु चैतस्मिन्नधिकरणे प्रतिपत्तिरपि स्यात् अश्वेषु चतिष्ठतीति ॥ तस्यायमर्थोऽप यथाशब्दात्वस्य प्रतिपादयित्

८० मुपक्रान्तस्तवैवासौ निर्वाह्योनन्यथा शब्दाद्यस्येत्यर्थः। एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति। निर्दिष्टे विशिष्टे हित्व
20 मित्यादि हित्वमेकाचुग्रहणेन निर्दिष्टं यङ्लुक्सदृशार्थं पूर्वं प्रवृत्त धातुत्वेनैव इष्टसिद्धेर्धातुत्वांशेनानिम्म
त्वापयोगः।। गुणो यङ्लुकोरिति। हित्वाप्रवृत्ताभ्यासाभावादेतद्दैष्यर्थं बोध्यं अत एवेति अनिसन्वेनेक
चग्रहणानिर्दिष्ट हित्वादेकतिपयस्य यङ्। लुकि प्रवृत्तिरेवेत्यर्थः। यङ्लोपइत्यादीति पूर्वं पक्षी यङ्लुकी
टइष्टत्वेव दोषानुपन्यस्य न भाष्यासाधकत्वेनोपन्यस्य परेपञ्चस्तप्रमाणं दूषयतिङः लोपइत्यादीति। तथाच
नेदमत्र प्रमाणमिति भावः।। अन्यथेति। एतत्परिभाषा गीकारे मत्कृतभाष्येति। प्रमाणादेकाचइत्यर्थे
नयङ्लोपे दोषवारणपरेत्यर्थः। इत्यादिस्थलेति यङ्लुक्प्रवृत्त्यर्थं तनततत्। तत्राम प्रमा। लिटोभावात। के
चित्तुवेभिदीत्यो द्वैचाकर्तीत्यादौ च श्वमश्योभावा वा येषा अनुक्रमामस्य पाणिनीया।। अदादिपाठे न वोम तथा एम॰
कर्तीत्यादिशपोलुक्प्रयोगविस्तरगणपाठस्यानन्यथा तन्तपाश्वमादेर्दुधीरन्यानतः। अजर्घा वेभिदीति। निर्विकरणभाष्य ८०

प्रयोगे गौरो या ध्वनितो अत्रानुबन्धेन निर्देशः स्वरूपेणाविवक्षितः । नदि-त इत्यादि रूपे णं तेन न न्त नीसात्र
न्नाभ्यस्त स्येति निषेधः ॥ दारधर्मौ ति सूत्रे तेति त्के रिति निपमार्थं अत्रैवानुदात्तेत्वादिल क्षणमात्म हुने
पदं नामत्रयं ङ्लु क्रि इति भाष्ये चनासंगतं । अनुदात्त इति सूत्रे स्व रूपेणानुबन्धस्या निर्देशेन रूपङ् लुकि
व त्तेः । ज्ञापकं चात्र वा ङ्कुहादीनामिति वक्तव्य थक्रुतेषामपाद्दानमिताङ्कुः ॥ त्रीस्यो वेति ॥ अय क्तस्येत लंड
मिति भावः । अलग्म हेरोमात्रागौरवं स्वस्य मेव ॥ एकपद घेटितेमात्रालाघवविचारो स्येव ॥ पथानामीसत्रए
तेन षटसंज्ञायां रेफं ठित्वा षड्भ्य इत्यत्रान्वानुं पुठित्वा षट्चतुर्भ्यो षुट् च । नुभ्यो हलादि रित्सत्रचतुर्ग्रहे
णं व्यर्थमिपास्तां । पद गौरवान्त ॥ प्राप्तेणौ स्पष्ट्या वर्समाह ॥ अचिश्विति । प्राप्ते णो नीति उक्त मिति शेषः
अत्रानुक्तापरिभाषाः दिक्प्रदर्शनाय व्याख्याप्यंते ॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमिति ॥ उदाहरणानिस्क
टानि ॥ इयं च न्यायसिद्धा ॥ यस्मात्सर्व नमान विधेयक वाक्य तापन्ना अनुदात्तमित्यनेन पूर्व स्वर निवृत्तेः अस

७१ त्रेतित्तत्तापरकसिध्यौ।ताम्पतुद्वा त्तेतिसत्त्रेत सिग्गृहरणात त्तामिस्वस्वरेणास तितिरा ३ शेष त्तेसार्वधातु
71 कानुदात्तत्व सिद्धे सत्त हूर्णं ष्णं। पुनुप्राचीन विवरणकृता पुनुविकरणः सरभा कृततेवा सत्त्रनिष्ठे:पनु
विकरणांत थात त्त्र स्त्यावं॥ धर्मिंग्राहक मानान्ता।तत्त्रहि दैवा वदतौ रिवाद्योपाठपरकृतं। शाखशास्त्र
त्तस्य भाष्यविरुध्य च।तत्त्रहिख शास्त्रंरेण शपत्तस्वारस्यबाधउक्तः२ पंचानुदात्तं सर्वमित्यत्त्र फैष्पटेनस्य
ष्टाः। आगमानुदात्ताः।उदाहरणांत्त विषीपेत्ति। अत्त्रहि विशेष विहितत्वात्सारत्वाच्च पूर्वेणापि प्रतिस्त
लोटे शेप्रसपसंज्ञासंनियोगे नविधीपमानमाधुदात्तं सीपुट् एवस्या दितीदं॥ आफदात्तश्चेसत्त्र
भाष्येस्पष्टैवा:॥ सौवर्णः स प्रमप्पस्तदं तस समप्यः॥ अत्त्रचज्ञापकं भी ह्रींतिसत्त्रे प्रसपा सर्वमिति इपं
चतुरःशसीत्यत्त्र दुर्दिषमिति अत्रैवचतुर्ग्रहणेका यैचतुरःशसीत्यारभामसामर्थ्यात॥ एकपदस्वरे राम°
प्रत्ययप्रत्त ह्राणान। अत्त्रचज्ञापकं क नोनित्यात्ति धे सज्ञापामुपमानमि तिसत्त्रे एकपत्फ केदी त्ति धीनिष्ठ ७१

तीत्यत्र त्रिङि त्रि ३ इति निपातनसिद्धिः ॥ इत्यमन्त्र विस्तरः ॥ नलुमतेत्यत्र भाष्येस्य शेषः ॥ उत्तर पदेचा
पद्यादि विधौ मत्सप्लक्षणस्य निषेधः ॥ वा च निष्क्रमे घातेन परमवाचाः इत्यत्र न कृत्वं ॥ विवस्त्रतः का
र्कविभक्त्यो भवन्ति ॥ तेन अधिकरणात् विवक्षायां ग्रामे गच्छतीत्यादि सिध्यति । छंद सि दृष्टानु
विधिः ॥ तेन यावावाचि दस्मेरति सिध्य ॥ छद्दोवत्स्त्रीलिः ॥ तेनक्ष्धिएरे जन्म कु त्वं न भवति ॥ सवि
शेषणानां वृत्तिर्न वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगोन आद्यमनित्य समासविषयं ॥ द्वितीयं तु नित्यस
मासविषयं ॥ तेन महतः कुंभभस्योपनमिति ॥ विभज्य द्रान्यत्वाख्यापं गो ॥ क्रेमेणवा ॥ सहस
पद्यासुसज्यंते ॥ वाक्यमाद पदो ध्वस्यपद्यानि संक्लिपं ते नन्ना घंयथा लक्ष्यं ॥ अनापिप्रायेणात्र
थ्याअक्रूपदनिमित्तके निपातो वा ॥ सापेक्षसमर्थं वृत्ता ॥ समानाधिकरण मसमर्थवत् ॥ एकादे

७२ 72 ष्टा शास्त्रमितकस्य नषत्वं ॥ वृधेस्तौ धोवली पान ॥ अत्रचास्तोपिनां नेतिनिषेधो ज्ञापकः ॥ त
नपहुमा स्व्यद्पट दिसत्रस चन्त्रा वोना। इयं चानित्या ॥ हलि कल्योरदं नत्व ज्ञापज्ञान ॥ नकर्मधा
यान्मर्थीयो बहुव्रीहि श्चेत तदर्थ प्रतिपत्तिकरः ॥ इयं चानित्या ॥ अस्मद्युत्त इति भाष्य प्रयोगात्
णावचआदेशोन ॥ ओ ष्वितिस्त्रेवु र्गादि ग्रहणान ॥ उपधा ह्रस्वो हि त्वात प्रवलः ॥ ओणोर्के
दित्करणात ॥ क्त नमा धित समासोभ्युः सं वोः धाभिधानं भाव प्रत्ययेन ॥ गुणाक्रिया निरूपित श
क्तिः प्रधान शक्तिव्य्रासते तेन पक्कोद नो भुज्यते इत्यत्र न हि तीया। लक्ष्य लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥

७३
73

उक्तार्थानाममयोगः । नेनक्रियासमभिव्याहारे योनः पुन्वेड़ि. नित्सानीपूर्वयोरित्तिदि
त्वंन्त ॥ न्यापसिद्धो ष ॥ अर्थस्योक्तत्वेनपुनः प्रयोगवैयर्थ्यात् ॥ २ पंचानिन्सातेनहौत्रास
णाविन्सादिसिद्धिः ॥ विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वेनाअसतिबाधके प्रमाणानां सामान्येपुस्त
पातः ॥ शिष्यमाणलक्ष्यमानार्थाभिधायि ॥ प्रयुक्तानामचाख्यानां पृथालक्षणमप्रयुक्ते
नेनवंचनीसादिन ‘मयोगमलत्वात् ॥ व्याकरणस्मृतेर्मापसिद्धैषा । जहत्स्वार्थावृत्तिरजह
त्स्वार्थावा ॥ जहत्स्वार्थातत्रैवपन्नह ८ विरोधेनी ॥ अंत्यासर्वत्र ॥ १४७ श्रीजगदे
वार्पणमस्तु ॥ भग्नपृष्ठकटग्रीवं गंगाधरविलेखितं ॥ जगोपपेत्रिपाथिकां ज्ञानवृद्धि
करमद्दो ॥

एम०
७३

